

Міністерство освіти і науки України
Дніпродзержинський державний технічний університет

Методичні вказівки
до самостійної роботи з дисципліни «Етносоціологія»
для студентів денної форми навчання
спеціальності 054 «Соціологія»

ЗАТВЕРДЖЕНО:
редакційно-видавничою секцією
науково-методичної ради ДДТУ
«___»_____ 2016 р., протокол №___

Кам'янське
2016

Методичні вказівки до самостійної роботи з дисципліни „Етносоціологія” для студентів денної форми навчання спеціальності 054 «Соціологія»

Укладач: С.П.Донченко. - Кам'янське: ДДТУ, 2016 р.

Укладач: С.П. Донченко, доктор історичних наук, професор кафедри філософії та історії України ДДТУ

Відповідальний за випуск: С.П. Донченко, доктор історичних наук, професор кафедри філософії та історії України ДДТУ

Рецензент: Ю.С. Кравцов, доктор філософських наук, професор кафедри філософії та історії України ДДТУ

Затверджено на засіданні кафедри філософії та історії України
(протокол № 3 від 13.05.2016 р.)

ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ

В умовах радикальних суспільних змін помітно посилився інтерес до етнічності, особливо до тих її аспектів, що стосуються етнічного відродження (ethnic revival). Бажання з'ясувати, яким чином людина себе етнічно ідентифікує, яке значення для неї має етнічна належність й які поведінкові орієнтації та стратегії з нею пов'язані, спонукає до пошуку пояснень щодо конструювання етнічної ідентичності. З огляду на дану обставину, увага має акцентуватися не лише на визначенні етнічності, її формах, але й на способах структуризації відповідних зразків комунікації та взаємодії.

Останнім часом з'являються й набувають поширення різні сценарії розгляду етнічності. Одні виходять з абсолютизації її мінливості та ситуативності, інші, навпаки, зі сталості та укоріненості. Посилаючись на можливість масового маніпулювання груповою ідентичністю, прихильники першого напряму, наприклад, не в змозі дати чіткої відповіді на ряд принципових питань, що стосуються важливих характеристик особистості (її атрибутивності, усталеності й т.ін.). Можна навести ще цілий ряд прикладів. Але справа тут полягає в іншому, у складності адекватного визначення феномену етнічності. Цим, до речі, пояснюється і те, що часом її розглядають як етнічну ідентичність, не враховуючи, що остання не тотожня етнічній ідентифікації як простому ототожненню індивіда з тим чи іншим етносом, оскільки водночас відбиває глибину прагнення людини до такого ототожнення і міру впливу ідентифікації на її поведінку. Внаслідок, набувають значущості не лише підстави для віднесення індивіда до того чи іншого етносу, але й результат цього віднесення та ступінь впливовості даної самоідентифікації на структуру і поведінку особистості.

Серед дослідників проблем етнічності усе частіше лунає думка Щодо нерозривності етнічної ідентичності та етнічної взаємодії.

Причому діапазон цих поглядів сягає досить широких меж: від бачення взаємодії як одного з факторів формування етнічної ідентичності, до опозиційності як первинної основи стійкої ідентичності. Якщо припустити, що усвідомлення етнічної ідентичності може відбуватися лише в процесі конфронтації і що саме зовнішні умови здатні зумовлювати зростання або послаблення етнічності, то природно постає питання щодо її виникнення. Цілком імовірно, що відповідь у даному випадку буде більш переконливою, якщо передбачатиме один надто суттєвий момент, а саме, обов'язковою підставою етнічної ідентичності є спільність культури. Базові цінності, утворюючи культурну основу, визначають правила взаємовідносин, розставляють пріоритети, оцінки, цілі. Відповідно етнічність, як усвідомлений простір комунікації й взаємодії, завжди ґрунтується на ідентифікації себе на відміну від інших. Не випадково більшість сучасних

визначень етнічності містять об'єктивні (культурна основа) і суб'єктивні (самоприписування) характеристики.

Проте, за такої точки зору, неминуче постає проблема етнічних меж (ethnic boundaries): чи визначаються вони, незалежно від людини, фактом її народження, процесом соціалізації або зовнішнім культурним впливом чи залежать від суб'єктивних факторів, від того, хто і з яких причин приписує себе до певної етнічної групи. Й якою мірою групова належність пов'язана з прийняттям тих чи інших культурних цінностей (включаючи форми організації).

Проблема, як бачимо, досить непроста, особливо, коли йдеться про реальні способи визначення етнічних груп. Виходячи з культурної обумовленості етнічної ідентичності, важливо рахуватися з тими межами, якими дана група себе окреслює. Більш того, і культурні характеристики етнічної групи можуть зазнавати певної трансформації. Звідси складається враження, що існує безліч варіантів щодо їхніх зв'язків і відносин. Хоча, з іншого боку, відсторонення від "чужих" має передбачати усвідомлення меж допустимої варіативності (як правило, це взаємодія, що обмежується певними сферами загального інтересу та взаєморозуміння).

Втім, людина може свідомо маніпулювати своєю етнічністю залежно від ситуації (відповідним чином поводити себе, одягатися й т. ін.), що дозволяє говорити про рухливість етнічних меж, а в окремих випадках і про їхню двоїстість: межі, що визначаються усередині групи можуть відрізнятися від меж, якими вони уявляються зовнішньому спостерігачеві. Бо зовнішні межі є наслідком міжетнічної взаємодії, у той час як внутрішні — володіння членами етнічної групи спільним культурним знанням. Відповідно, для зовнішнього спостерігача певна етнічна група може уявлятися гомогенною групою із спільними рисами і цінностями, а, насправді, вона може мати безліч поведінкових альтернатив, ускладнюючи тим самим визначення етнічних меж.

Звичайно, підстав для абсолютизації двоїстості культури (езотеричної та екзотеричної) практично немає. Проте, не можна не погоджуватися з фактом існування певних відмінностей між внутрішніми та зовнішніми проявами культури етносів. Від цього, безумовно, ускладнюється вирішення проблем етнічної ідентичності, а відповідно і з'ясування динамічної взаємодії трьох її складових: "образу для себе", "образу у собі" та "образу для інших". Що стосується "образу для себе", то він зазвичай усвідомлюється суспільством, поєднуючи при цьому бажані для себе характеристики. А комунікаційний зв'язок у середині етнічної спільності здійснюється за рахунок власної символіки і міфології, які назовні можуть проявлятися лише фрагментарно. "Образ у собі" цілковито можна віднести до неусвідомленої складової етнічної ідентичності. Проте, саме він сприяє узгодженості дій етнічної групи. Зрештою "образ для інших" постає у вигляді певного набору приписуваних собі визначень, що переведені на

мову інших культур. Тут теж існують свої міфи, символіка, але метою їх є налагодження комунікації із зовнішнім світом. Усвідомлення відмінностей між "образом для себе" і "образом для інших" може коливатися залежно від умов існування етносу, спричиняючи зміни як внутрішньої, так і зовнішньої символіки та міфології.

Проте, у будь-якій етнічній групі завжди існує лише її притаманний культурний стрижень, що надає узгодженості діям її членів і виявляє себе зовні шляхом різних модифікацій (обумовлюючи тим самим рухливість етнічних меж). При цьому зберігається важлива особливість етнічності. Вона постійно відтворюється в процесі соціалізації кожного конкретного індивіда. Засвоюючи "об'єктивну ідентичність", він свідомо реалізує власну ідентичність ("суб'єктивну ідентичність"). Але це стає можливими за умов певного інформаційного простору, існування якого здатна забезпечувати етнічна група.

Етнічність зовсім не випадково асоціюється з внутрішнім змістом людини. Будь-яка інша якість особистості, що пов'язана з її ідентифікацією, як правило, функціональна у соціальному розумінні і частіше піддається змінюванню. Однак, у рамках соціалізаційної й рольової теорії часом замість поняття "етнічна ідентичність" з'являється поняття "етнічна роль". Поява останнього швидше за все пояснюється обмеженістю такої характеристики етнічної ідентичності як само-приписування. Виходячи з того, що виконання етнічної ролі базується на спільному для групи культурному знанні, культурному досвіді, то безумовно етнічна група має право очікувати від кожної людини поведінки, адекватної її ролі як члена даної групи. І в такому випадку лише приписування індивідом подібної ролі виглядає явно недостатнім. Але слід рахуватися і з тим, що культурні підвалини (культурне знання), на яких базуються внутрішньоетнічні відносини, набагато складніші й менш структуровані, аніж ті, на яких будуються міжетнічні відносини. До того ж, на відміну від соціальних ролей, статусів етнічність значено менше співвідноситься з динамікою соціальних відносин та інститутів, з загальним станом суспільства. За цієї обставини етнічність найбільш - константна категорія ідентичності.

Втім, безперечним залишається одне. Процес етнічної ідентифікації приводиться в дію через відмінності, оскільки вибір референта так чи інакше передбачає наявність альтернативи. Інша річ, коли індивід соціалізується у гомогенному культурному середовищі, проблем його ідентифікації з власною етнічною групою практично не виникає. Механізмом формування етнічних установок і стереотипів у цьому випадку, як правило, є наслідування. Засвоєння мови, культури, традицій, етнічних норм свого безпосереднього етнічного середовища відбувається цілком природно.

Втім, усвідомлення власної етнічної ідентичності навряд чи можна назвати самодовільним процесом з огляду на його детермінованість

зовнішніми умовами. Частіше за все, це своєрідна реакція на ситуацію культурного конфлікту, що призводить до позначення символічних меж між етнічними групами. До того ж етнічна ідентифікація не завжди відбувається шляхом наслідування. Зокрема, може мати місце примушення, коли в даний процес активно втручаються традиції та орієнтації суспільства, не говорячи вже про можливість вільного усвідомленого вибору. Проте, в цілому етнічній ідентичності властиві два моменти. З одного боку, задоволення потреби в незалежності від інших і можливість самореалізації, а з іншого, потреби в груповій належності. Щоправда, поєднання різних причин і умов здатне певним чином розбалансувати природне протікання даного процесу. Одна справа, коли існує сприятливе ставлення до історії, культури свого народу, тоді навіть деякі відхилення, від так званої "норми", можуть розглядатися лише як зростання або згасання етнічності. Інша — коли з актуалізацією елементів етноізоляціонізму та замкненості виникають підстави для етноцентристської ідентичності. Хоча, скажімо, у деяких етнічних групах аналогічна ситуація може детермінуватися традиційними нормами, релігійними установками (як шлюбна ендогамія), але в цілому не призводить до ізоляціонізму.

Порушення динаміки ідентичності часто-густо спричиняє її кризу, Втім, стосовно етнічності, це явище навряд чи можна трактувати так однозначно. По-перше, важко уявити ситуацію, коли людина починає себе відчувати не тим, ким вона була ще до недавнього часу. А, по-друге, презентаційність зміни етнічної ідентичності може бути вимушеним кроком, обумовленим конкретною ситуацією, перерозподілом значущості її складових: "образу для себе" і "образу для інших". Окрім того, не виключена можливість інших ситуацій.

Специфікація етнічної ідентичності значною мірою обумовлюється не лише її суб'єктивною, але і соціальною модальністю. Так, за умов поліетнічної структури суспільства, не виключається розподіл етносів за їх статусом, що в свою чергу уможливорює прояв презентаційної ідентифікації (з метою досягнення вищого статусу) з більш престижною етнічною спільнотою (при збереженні відданості власним етнічним цінностям). До такого розвитку подій може спонукати не лише атмосфера мікросередовища, але й держави в цілому. Більш того, представникам невеликих етносів взагалі властива загостреність етнічної самосвідомості, що за певних умов здатна інтенсифікуватися. А звідси - зростання вимог щодо відданості спільним груповим цінностям і посилення протиставлення власних спільнот.

Втім, аби визначити більш-менш типові варіанти усвідомлення представниками різних етносів власної етнічної належності, звернемось до аналізу тих індикаторів етнічності, що здатні забезпечувати найбільш стійку групову ідентичність (за пропорційною вибіркою було опитано 10 найбільш чисельних етнічних спільнот України, $n=1500$, Інститут соціології НАН

України, 1998). Запропоновані респондентам взаємодоповнюючі питання "Що, на Вашу думку, визначає етнічну належність людини?" і "Що, на Ваш погляд, передусім, об'єднує Вас з людьми Вашої етнічної спільноти?", дозволяють водночас з'ясувати, які саме з цих індикаторів претендують на ключові ролі в тій чи іншій етнічній спільноті. Причому не виключено, що деякі з них дійсно можуть набувати виразу свідомої маніфестації на тлі неусвідомлених або слабко усвідомлених індикаторів. Хоча це не скасовує можливості окреслення основних маркерів етнічного відмежування спільнот (див. табл. 4.1).

Таблиця 4.1
Відповіді респондентів на запитання "Що, на Вашу думку, визначає етнічну належність людини?", (%)

Етнічні спільноти	Релігія	Мова	Зовнішність	Територія проживання	Політичні переконання	Національність батьків	Запис у паспорті	Психологічність особливості
Росіяни	31	80	11	27	2	51	17	14
Євреї	39	29	7	12	5	73	17	27
Білоруси	11	49	7	23	5	63	27	17
Молдавани	12	84	20	29	2	39	9	24
Болгари	10	85	30	18	2	44	5	13
Поляки	78	73	-	10	2	62	5	23
Угорці	57	93	3	28	6	23	44	7
Румуни	44	88	13	36	15	50	4	5
Кримські татари	52	65	50	41	-	56	-	14
Німці	23	44	13	16	1	78	17	30

Як бачимо, у більшості випадків спостерігається досить таки помітний розрив між домінуючим та наступними індикаторами. Причому, як правило, лідируючі позиції утримують мова і національність батьків (хіба що за винятком релігії у поляків). І якщо в усвідомленні етнічної належності першість мові віддають угорці (93%), румуни (88%), болгари (85%), молдавани (84%), росіяни (80%) і кримські татари (65%), то почуття спорідненості на перший план висувають німці (78%), євреї (73%) і білоруси (63%). Хоча зазначені позиції часто-густо підстраховують одна одну.

Однак в усвідомленні етнічної належності певну роль відіграють не лише елементи, що мають суто етнічний характер, але й ті, ІДО втілюють у собі риси декларативності як, скажімо, запис у паспорті. Причому останньому більшою мірою надають значущості угорці (44%), білоруси (27%), росіяни (17%), євреї (17%) і німці (17%).

Відслідковуючи проблему етнічної належності представників опитаних етнічних спільнот в цілому слід зауважити, що вік останніх, рівень їхньої освіти та місце проживання відповідним чином впливають на структурну композицію вищерозглянутих елементів. Характерним, зокрема, є те, що з віком у визначенні етнічної належності посилюється важливість мови, національності батьків, релігійного чинника, а у міру зростання рівня

освіти відбувається зворотній процес стосовно окремих елементів етнічної належності. Так, серед тих, хто має неповну середню освіту, мові віддають перевагу 78% опитаних, а з незакінченою вищою та вищою освітою - вже 62%. Це ж саме стосується і релігійного чинника. А, наприклад, такі елементи, як територія проживання, національність батьків та запис у паспорті не мають суттєвих розбіжностей у виділених за рівнем освіти групах.

Втім, не дивлячись на те, що мова є домінуючою з-поміж елементів етнічної належності для мешканців і міст, і сіл, більшу відданість їй усе ж таки виявляють селяни - 78% (порівняно городяни - 66%). Що ж до елементів: національність батьків, територія проживання, психологічні особливості, запис у паспорті, релігійний чинник, то на ранг їхньої значущості місце проживання практично не впливає, хоча й приводить до незначних відсоткових коливань.

Переводячи подальший розгляд етнічної ідентифікації у площину внутрішньогрупових зв'язків і групової солідаризації, слід звернути увагу на той факт, щодо цього процесу можуть залучатися досить різноманітні за своїм проявом елементи (індикатори) етнічної • спільності. З одного боку, вони здатні утворювати цілісну систему, і що характеризується певною усталеністю даних елементів, а з іншого, кожний окремий елемент сам по собі може претендувати на самотійну роль. Узяти хоча б то спільне історичне минуле або народні і традиції, віросповідання тощо. Власне кажучи запропонований етносам з метою оцінки набір елементів є вже достатньо означеним. Зацікавленість викликає ієрархія останніх, що визначається і підтримується етнічними спільнотами неоднаково. Тому для виявлення ціннісної основи, здатної забезпечувати стійкість самоідентифікації етносів з відповідними спільнотами, прослідкуємо зміни у пріоритетності елементів, які реально впливають на процес усвідомлення групової єдності. У емпіричному вимірі етнічні спільноти демонструють наступний розподіл елементів етнічної ідентифікації;

Росіяни - мова (91%), народні традиції, звичаї (47%), література, мистецтво, фольклор (39%), спільне історичне минуле (37%), віросповідання (25%), рідна земля (21 %), національна кухня (17%), риси характеру (10%), спільні зі своїм народом перспективи розвитку (6%), національний одяг (1%).

Євреї - спільне історичне минуле (71%), народні традиції, звичаї (39%), віросповідання (23%), національна кухня (21%), риси характеру (21%), мова (19%), спільні зі своїм народом перспективи розвитку (15%), література, мистецтво, фольклор (5%), рідна земля (5%).

Білоруси - спільне історичне минуле (41%), рідна земля (36%), мова (32%), народні традиції, звичаї (24%), національна кухня (11 %), риси характеру (9%), література, мистецтво, фольклор (7%), спільні зі своїм

народом перспективи розвитку (7%), віросповідання (5%), національний одяг (3%).

Молдавани — мова (82%), національна кухня (38%), народні традиції, звичаї (37%), рідна земля (29%), риси характеру (19%), література, мистецтво, фольклор (15%), спільне історичне минуле (13%), віросповідання (7%), спільні зі своїм народом перспективи розвитку (3%).

Болгари - мова (81%), національна кухня (53%), народні традиції, звичаї (36%), риси характеру (28%), рідна земля (14%), спільне історичне минуле (11%), віросповідання (9%), література, мистецтво, фольклор (9%), національний одяг (5%), спільні зі своїм народом перспективи розвитку (2%).

Поляки - віросповідання (75%), мова (64%), народні традиції, звичаї (54%), спільне історичне минуле (32%), література, мистецтво, фольклор (25%), рідна земля (22%), національна кухня (10%), спільні зі своїм народом перспективи розвитку (9%), риси характеру (6%).

Угорці - мова (96%), віросповідання (63%), народні традиції, звичаї (54%), література, мистецтво, фольклор (39%), рідна земля (31%), спільне історичне минуле (30%), спільні зі своїм народом перспективи розвитку (18%), національна кухня (13%), риси характеру (2%), національний одяг (1%).

Румуни - мова (78%), народні традиції, звичаї (57%), рідна земля (43%), література, мистецтво, фольклор (35%), спільне історичне

минуле (31 %), національна кухня (21 %), віросповідання (16%), риси характеру (10%), спільні зі своїм народом перспективи розвитку (8%), національний одяг (7%).

Кримські татари - мова (100%), народні традиції, звичаї (90%), віросповідання (76%), національна кухня (50%), спільне історичне минуле (44%), література, мистецтво, фольклор (38%), риси характеру (18%), національний одяг (13%), рідна земля (5%), спільні зі своїм народом перспективи розвитку (1%).

Німці - спільне історичне минуле (41%), мова (37%), народні традиції, звичаї (30%), риси характеру (29%), віросповідання (19%), література, мистецтво, фольклор (18%), національна кухня (17%), спільні зі своїм народом перспективи розвитку (15%), рідна земля (13%).

Порівняння етнічних маркерів, що вишиковуються у міру своєї значущості для представників кожної з наведених етнічних спільнот, дає підстави говорити про суттєву роль мови в усвідомленні етнічної єдності (так само, як і в усвідомленні етнічної належності). Хоча це зовсім не означає, що даний факт з обов'язковістю мусить поширюватися на всі етноси. Зокрема, серед опитаних євреїв значущість мови відзначив лише кожний п'ятий респондент, порівняно з важливістю для них спільного

історичного минулого (71%). Або, наприклад, серед опитаних білорусів і німців перевагу мови в груповій спільності усвідомлює кожний третій респондент. Щоправда, у цих спільнотах взагалі жоден з етнічних індикаторів не подолав 50% бар'єру.

Втім, на думку більшості респондентів, вирішальними у забезпеченні етнічної єдності є також народні традиції, звичаї, рідна земля, спільне історичне минуле. Що ж до інших індикаторів, то, не маючи такої односпільної підтримки респондентів, вони разом з тим підкреслюють специфічність процесу ідентифікації окремих етносів. Це передусім стосується літератури, мистецтва, фольклору, віросповідання, рис характеру, національної кухні, національного одягу, спільних зі своїм народом перспектив розвитку тощо.

Водночас наведені дані здатні набувати певної модифікації за умови розгляду їх крізь призму вікових характеристик респондентів, їхнього освітнього рівня та поселенського чинника. Якщо (як і у випадку з елементами етнічної належності) серед усіх представників опитуваних етнічних спільнот у забезпеченні групової єдності перевага з віком надається мові, традиціям, звичаям, спільному історичному минулому, віросповіданню, то рівень освіти вносить певну специфічність у розподіл тих чи інших елементів. Так, респонденти з неповною середньою освітою характеризуються схильністю до підвищення ролі мови (79%) і народних традицій, звичаїв (52%) порівняно з респондентами, що мають незакінчену вищу і вищу освіту (відповідно 54% і 39%). А, наприклад, у важливості спільного історичного минулого більш переконані респонденти з вищим рівнем освіти - 46% (з неповною середньою - 30%), вони ж відзначають і важливість з-поміж існуючих елементів, спільних зі своїм народом перспектив розвитку - 16% (порівняно з 7% тих, хто має неповну середню освіту). Цікаво, що за даним показником не розрізняються мешканці міст і сіл (8% тих й інших). Хоча їхнє ставлення до мови, народних традицій, звичаїв не є таким однозначним. Серед опитуваних селян відсоток тих, хто надає більшій значущості зазначеним елементам дещо вищий, ніж серед городян (82% і 56% порівняно з 63% і 43%). А такі елементи, як віросповідання і національна кухня, помітно превалюють в оцінках респондентів, що проживають у сільській місцевості.

До речі, значно більшої уваги заслуговують спільні зі своїм народом перспективи розвитку. Хоча, на перший погляд, у ньому немає нічого особливого, оскільки його можна розглядати як антитезу спільному історичному минулому. Проте, якщо даний елемент ідентифікації розглядати у більш широкому контексті, а саме, з позиції розвитку етнічної самосвідомості, то картина суттєво змінюється. Тому, що спільна мова, спільні традиції або інші спільні етнічні ознаки можуть поступово втрачати свою визначальну роль у життєдіяльності етносу, коли за браком динаміки розвитку перетворюватимуться на статичні, застигли складові. А з такою

ситуацією, як показують результати опитування, не виключено, що можуть зіткнутися кримські татари, болгари, молдавани. У протизагу останнім можна навести угорців, німців, євреїв, але й їхній рівень усвідомлення спільних з власними етносом перспектив розвитку не такий вже й високий (на рівні 15-18%).

Показово, що проблема усвідомлення спільних зі своїм народом перспектив розвитку є не менш гострою і для українців. Причому самодостатній характер цінностей тим глибше усвідомлюється ними, чим вищим є рівень їхньої освіти. І навпаки, статичність елементів етнічної ідентифікації підвищується мірою зниження освітнього рівня респондентів. І в цьому, певно, проявляється тяжіння до емоційного чи то раціонального сприйняття етнічних цінностей, що ґрунтується на усвідомленні їх як реально дійових або як необхідної умови належності до того чи іншого етносу.

Отже, етнічна ідентифікація є дійсно багатограним процесом. Це особливо усвідомлюється, коли до її розгляду залучається момент вільної орієнтації у кодах тієї чи іншої культури, її цінностях, формах виразу, що уможливується перебуванням у певному етнокультурному контексті та дотриманням відповідних поведінкових стереотипів. За такої обставини значущості набувають особливості етнокультурної сімейної соціалізації. Щоправда, у даному випадку важко позбутися певної упередженості. І пояснюється це, по-перше, тим, що в окремих сім'ях частіше зберігаються лише різні фрагменти етнокультурної інформації, тому до самостійного відтворення комплексу визначальних рис етнічної культури, протягом тривалого періоду, більш здатна етнічна спільнота в цілому. А, по-друге, самі по собі етнічні спільноти можуть відрізнятися за рівнем однаковості та однорідності ціннісних переваг. Хоча це, звичайно, ніяким чином не спростовує ролі сім'ї у формуванні (чи то спонтанному, чи цілеспрямованому) етнокультурної компетентності. Інша річ, що за сучасних умов часто-густо спостерігається порушення традиційних механізмів передавання міжпоколінної етнічної інформації. І в основному це відбувається внаслідок перебирання їхніх функцій тими чи іншими соціальними інститутами або формування нових варіантів споживацької поведінки.

Посилаючись на результати наведеного соціологічного опитування, можна в загальних рисах окреслити найбільш прийнятні варіанти збереження етнокультурних цінностей, що їх демонструють представники етнічних спільнот. Зазвичай, це спілкування рідною мовою, дотримання народних традицій і звичаїв, відзначання релігійних свят, приготування національних страв, спів народних пісень, переказ народних казок і т.ін. Усі вони різняться за ступенем своєї значущості для тієї чи іншої етнічної спільноти, проте, виразно ілюструють наявний стан традиційної культурної спадкоємності який можна охарактеризувати як стан певного спрощення та

уніфікації етнокультурних компонентів. Звичайно, це пов'язане з впливовістю урбанізаційних, інформаційних процесів, що, безумовно, порушують значний шар етнічної культури, позбавляючи тим самим людей усталених образів світосприйняття. Більш того, багато які з етнічних цінностей, навіть на побутовому рівні, виявились втраченими.

Як наслідок, - зростаюча етнічність позбавилась можливості спиратись на реальні субкультури та усталені внутрішньоетнічні зв'язки

Характеризуючи в цілому структуру етнічних цінностей, які успадковуються, слід відзначити, що суперництво за домінуючу позицію у забезпеченні етнічної спадкоємності в сім'ї чиниться, передусім, між відданістю національній кухні та дотриманням релігійних свят. Дещо дистанціюються від них, за ступенем важливості, народні традиції, звичаї, пісенний фольклор. Проте, мабуть, найбільших коливань зазнає мовний компонент. Якщо у сім'ях опитаних росіян (77%), угорців (68%) і кримських татар (60%) надії в процесі підтримування етнокультурних традицій покладаються переважно на рідну мову, то, скажімо, серед білорусів аналогічний факт змогли підтвердити лише 5% респондентів, серед німців - 3%. А серед респондентів-євреїв етнічна самоідентифікація практично не корелює із знанням рідної мови (не виключено, що дається взнаки традиційна риса єврейського етносу - володіння кількома розмовними мовами). Втім, нагадаємо, що коли йшлося про етнічну належність і групову спільність, саме білоруси, німці та євреї виокремлювались з-поміж інших етносів низькою оцінкою реальної ролі мови. Щоправда, більш виграшної позиції вона набувала на рівні усвідомлення.

Найбільш повно можливі варіанти забезпечення етнокультурної сімейної спадкоємності використовують росіяни, поляки, угорці. Втім, незалежно від того, наскільки усвідомлено чи не усвідомлено відбувається засвоєння мови, традицій, певних форм релігійної поведінки тощо, прийнятих у сім'ї, усе це непереборювані моменти процесу конструювання етнічної ідентичності.

Безумовно, в реальності людина має значно більше варіантів вибору, ніж ідентифікація з однією визначеною спільнотою. Так, усвідомлення і володіння бікультурною компетентністю можуть стати поштовхом до формування біетнічної ідентичності. Або, наприклад, позиція індивіда, що балансує між різними культурами і позбавлена належного опанування цінностями жодної з них, дозволяє говорити про маргінальну етнічну ідентичність і т.ін.

Зрештою, дехто може зауважити, що у повсякденному житті й так існує безліч проблем, які за своєю важливістю не поступаються проблемі етнічної належності людини. З одного боку, з цим важко не погодитись, а з іншого, ігнорувати актуальність питань "Хто я?"

або "Хто ми?" не уявляється доцільним і слухним, особливо за умов істотного підвищення в суспільстві значущості етнічного "Я".

Аза Л.О. Особливості процесу міжетнічної культурної взаємодії в українському суспільстві // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. - К.: Ін-т соціол. НАН України. - 1999.

Аза Л.О. Особенности интеграционного процесса в условиях поликультурности украинского общества // Integracija un Etnopolitika. Riga. Latvijas Universitates Filozofijas un sociologijas institute.

Тощенко Ж., 1997. Постсоветское пространство: суверенизация и интеграция. - М.: Рос. гос. гуманит, ун-т. - 2000.

СТРУКТУРА ПСИХОЛОГИИ ЭТНОСУ

Рассматривая вопрос об этнической идентичности, необходимо обратить внимание на то обстоятельство, что этническое единство любого народа неразрывно связано с общностью его психики, проявляющейся в специфических чертах характера, своеобразии ценностных ориентации, вкусов и т.п. Без учета данного обстоятельства невозможно уяснить не только механизм устойчивости жизнедеятельности отдельных этнических групп, но и передачу этих черт из поколения в поколение.

Основные элементы этнической психологии начинают формироваться еще в недрах родовой общины, когда каждый индивид в субъективном, психологическом плане начал осознавать свою принадлежность к общности «мы» в той мере, в какой у него складывалось представление о «них» — о людях, принадлежащих к другой группе. Постепенно — как с ростом размеров собственной общности, так и с более четким пониманием тех различий, которые характеризовали «их», — эти представления углублялись и расширялись. Ощущение, что есть другие люди, отличные от «своих», т.е. «они» — группы, племена, народы, окружающие «мою» общность, порождало у человека желание и необходимость самоопределиться, обособиться и осознать себя лучше, понять, кто такие «мы». Исходя из этого, у людей складывается комплекс психологических ощущений напряженности и страха перед конкретными носителями «они» (чаще всего это были соседи) в той мере, в какой они отличны, непонятны, непохожи на «нас», и, напротив, чем более «они» были на «нас» похожи, тем легче формировались благожелательные психологические ощущения, менее напряженные и тревожные. Но и в том и в другом случае ощущения как отчужденности, так и благожелательности стимулировали развитие внутренних духовных потенций, делали сложными и разнообразными психические переживания.

Этот развивающийся духовный и психический мир формировал историческую память соответствующей этнической общности, которая воспроизводила независимо от особенностей каждого индивида психологию всей общности.

Этническая история любого народа свидетельствует, что в процессе его этногенеза складывается определенный психический гни со стойкими чертами как результат восприятия обычаев, привычек прежних поколений, их жизненного уклада, традиций общения с соседями и т.д. При этом обнаруживается, что психические переживания, историческая память этноса передаются новым поколениям не пассивно, стихийно, не сами по себе, а через духовную культуру, усваиваются каждым индивидом общности в процессе воспитания и практической совместной жизни. При этом сами психические переживания, настроения впиваются в культуру этноса — историю, поэзию, литературу, мифологию, музыку, народное творчество,

дополняя и развивая историческую память этноса и тем самым приобретая способность вызывать адекватные психические переживания у новых поколений.

В структурном отношении психология каждого этноса представляет собой сложное явление, включающее в себя две большие группы компонентов: статические (долговременные) и динамические (кратковременные). К первым относятся сложившиеся в процессе этногенеза психические черты, долгое время сохраняющиеся и закрепляющиеся в психологии индивидов данного этноса, ко вторым—черты кратковременные, появляющиеся, видоизменяющиеся или исчезающие на протяжении жизни одного или нескольких поколений. Кроме того, в научной литературе по проблемам этнической психологии можно встретить методологический подход, рассматривающий структуру психологии этноса как с позиции внешних, феноменологических различий между этносами, так и в сравнении ее меняющейся структуры в ходе развития одних и тех же этносов. При этом предпочтение отдается второму аспекту, т.е. стремлению искать ответы на проблемы этнической психологии не в особенностях конкретной ситуации, социально-экономических и политических условий существования этноса, а в психологической структуре человека.

В соответствии с таким подходом в психологической структуре представителей любого этноса выделяют несколько уровней.

1. Эгоцентрический — преобладает стремление лишь к собственному удобству, выгоде, престижу, благополучию. Отношение к другим этносам носит потребительский характер. Если они помогают удовлетворять свои потребности и интересы, то отношение к ним положительное, если же их поведение и деятельность не отвечают или препятствуют достижению каких-то целей, то этот этнос соответственно приобретает образ «чужого», врага.

2. Группоцентрический - базируется на самоидентификации человека с какой-либо этнической группой, при которой он переносит на нее свои эгоцентрические устремления. Его отношение к представителям других этносов теперь зависит от того, входят ли они в его общность или нет. Если входят, то достойны уважения, сострадания, любви. В этом смысле отношение к «другому» определяется общим отношением к другой этнической группе, которая в зависимости от обстоятельств может выступать как в образе «друга», так и в образе «врага».

3. Универсально-гуманистический — человек, независимо от принадлежности к той или иной этнической группе, становится ценным сам по себе, достойным уважения, обладающим равенством в отношении прав, обязанностей, свобод. Этот уровень характеризуется стремлением установить человеческие условия жизни и для «своих», и для «чужих». Однако этническая психология, действительно связанная с психологией конкретного индивида, вместе с тем представляет собой качественно иное образование, структурно более сложное и богатое, поскольку оно следует из

длительной эволюции и включает в себя опыт многих поколений. Этническая психология является продуктом социальных отношений, потому что, будучи порождением объединенных действий индивидов, синтезом их взаимодействия, имеет другое основание — коллективное сознание. И поскольку этот синтез происходит вне конкретно действующих индивидов, он имеет своим следствием установление образцов поведения, ценностей, норм, способов действия, которые начинают существовать объективно.

Исходя из этого, подход, выделяющий в структуре психологии этноса статические и динамические компоненты, более плодотворен, поскольку дает более точное и содержательное описание структуры психологии этноса.

К числу статических компонентов относится психический склад этноса — специфический способ восприятия и понимания членами этнической группы различных сторон окружающей действительности. Он является продуктом исторического развития, создается из поколения в поколение и существует в виде специфических качеств этнического характера, этнического самосознания, этнических чувств и настроений, традиций, привычек, проявляющихся в форме этнических особенностей психических процессов и состояний представителя той или иной общности, а также этнических особенностей взаимодействия, взаимоотношений и общения людей, которые обычно называют этнопсихологическими особенностями.

Этнический характер — это исторически сложившаяся совокупность устойчивых психологических черт представителей того или иного этноса, определяющих привычную манеру поведения и типичный образ действий и проявляющихся в их отношении к социально-бытовой среде, к окружающему миру, к труду, к своей и другим этническим общностям. Он отражает специфику исторически сложившихся свойств психики, отличающих один этнос от другого, и существует в форме стереотипов восприятия, чувствования и поведения, преобладающих в структуре личности большинства представителей этноса. Этнический характер и специфичен и типичен одновременно, поскольку это специфическое взаимоотношение тесно связанных психологических качеств, типичных для всех людей. Черты этнического характера могут преобразовываться или исчезать в результате изменения детерминирующих их условий. Это не раз и навсегда закрепленные в психике человека феномены, они динамичны, однако их динамичность проявляется через большие промежутки времени, поэтому они кажутся четко зафиксированными, закрепленными в психике этноса.

Этнический темперамент — определенный стандартный способ реагирования на конкретную ситуацию, присущий большей части данной этнической общности (например, получив известие о несчастье, итальянец будет рыдать и рвать на себе волосы, а японец — улыбаться, чтобы не огорчать других). Он является внешним выражением этнического характера в различных формах вербального и невербального общения: темпе речи,

количестве и энергичности движений и жестов, величине социальной дистанции, открытости в проявлении чувств. В психологической науке давно установлено, что психические свойства определяются нейрофизиологической структурой человека, условиями его проживания в определенной климатической среде, образом жизни и способами деятельности. В этнологии этническому темпераменту придается иной смысл, чем в общей психологии. Этнический темперамент не зависит от типа нервной системы. Это — устойчивый феномен, проявляющийся на протяжении истории у представителей различных поколений одного этноса как стабильная форма этнического поведения. Он обусловлен устоявшимися в культуре конкретного народа стереотипами реагирования, а не силой нервной системы, ее подвижностью и возбудимостью.

Этнические традиции и обычаи — сложившиеся на основе практической жизнедеятельности этноса и прошлого, укоренившиеся в повседневной жизни, передающиеся из поколения в поколение правила, нормы и стереотипы поведения, действий, общения людей, соблюдение которых стало общественной потребностью каждого индивида этнической общности. Обычаи и традиции — сложный феномен этнической психологии, имеющий двуединую природу: с одной стороны, это явление психики (т.е. Моіуг как осознаваться, так и не осознаваться), с другой — они реализуются в действиях людей предметно, проявляясь в конкретных вещах, символах, одежде и пр. Большинство норм и правил поведения усваивается людьми подсознательно с помощью механизма подражания. Изначально они возникают и внедряются людьми в повседневную практику сознательно. Однако последующие поколения часто утрачивают представления о целях и необходимости выполнения какого-то правила или нормы, в их сознании остается только алгоритм действия, а представление о Целесообразности данной формы поведения уходит в подсознание. На уровне сознания сохраняются только ритуалы, обычаи или традиции.

Значение этнических традиций, привычек, их содержание различны у отдельных народов. Люди по-разному следуют им в своей жизни. Так, англичане слепо преклоняются перед любыми традициями. Многие из них стремятся решить свои дела «согласно обычаю». Несколько гиперболизируя, можно утверждать, что если американец — раб стандарта, то англичанин — раб своих традиций. Англичане стремятся сохранить в любых условиях свои привычки, вкусы, нравы, обособленность, ассортимент блюд, комплекс некоторого превосходства, порой снисходительное отношение к другим. Христиане, входя в церковь, снимают головные уборы, а евреи, входя в синагогу, покрывают голову. В католических странах женщины не должны входить в храм с непокрытой головой. В Европе цвет траура — черный, в Китае — белый. Если к европейцу приходит гость и восхищается какой-то вещью, то хозяин доволен. Если европеец начинает восторгаться вещицей в доме китайца, то хозяин дарит ему этот предмет — того требует китайская традиция.

Этнические традиции, привычки проявляются не только в поступках, делах, одежде, стиле обучения и т.д., но и в движениях, жестах и других малозаметных проявлениях психологии людей. Это обстоятельство принципиально важно, так как у каждого человека есть бессознательный механизм, который фиксирует отношение «свой — чужой» по едва заметным нюансам проявления психики. В межэтнических контактах необходимо иметь в виду, что люди, как правило, чувствительны к своим традициям, обычаям, вкусам и поэтому их лучше не нарушать. Практика межэтнических взаимоотношений свидетельствует, что недостаточное знание этнических традиций, обычаев, привычек, вкусов часто ведет к серьезным конфликтам.

Этнические интересы — это общественно-психологические явления, отражающие мотивационные приоритеты представителей той или иной этнической общности, служащие сохранению ее единства и целостности. Этнические интересы являются важнейшей движущей силой поведения и деятельности людей. Любая попытка ущемить этнические интересы чаще всего расценивается ими как покушение на жизненные устои. Поэтому этнические общности, обладающие развитым этническим самосознанием, не поступаются своими этническими интересами, защищая их не только политическим, но и вооруженным путем. Стремясь реализовать свои этнические интересы, этническая общность готова пойти на ущемление интересов других общностей. История бесстрастно свидетельствует, что столкновение этнических интересов различных общностей часто оканчивается вооруженными конфликтами и продолжительными войнами.

Этническое сознание — возникает в процессе исторического развития этнической общности как сознание этнического бытия. Оно также имеет сложную структуру, поскольку его объектами являются и собственный этнос, и другие этнические общности. Остановимся на этом понятии подробнее.

Как уже отмечалось, непременным условием этнической определенности является выделение и противопоставление какой-либо общности другим, т.е. наличие антитезы «мы» — «они». Поэтому к этносу относится только та общность людей, которая осознает себя как таковую, выделяя среди других аналогичных общностей. Это осознание членами этноса своего группового единства в этнологии принято именовать этническим самосознанием. Этническое самосознание есть осознание принадлежности к определенной этнической общности, сознательное отражение этнического бытия. Оно фиксирует принадлежность к тому или иному этносу и выражается в выборе этносом своего самоназвания — этнонима.

Однако этническое сознание не ограничивается только осознанием своей этнической принадлежности. Другим его видом является осознание единства и целостности общности («мы») через противопоставление другим общностям («они»). Таким образом, этническое сознание включает в себя представления не только о своей общности, но и о других этносах. Последние представления избирательны, не всегда объективны и полны. Они

преломляются через субъективные восприятия другого этноса, которые часто усиливают одни черты и ослабляют или стирают другие. Подобная избирательность присутствует также и при сознании своих этнических особенностей.

Современные этнополитические процессы позволяют выделить в структуре этнического сознания такую его форму, как этнологическое самосознание, под которым понимают: 1) осознание принадлежности к этносоциальной общности как социально-экономической и политической организации; 2) осознание места и роли своей этнической общности в системе межнациональных отношений и осознание самобытности, уникальности своей культуры; 3) понимание и оценку исторического места своего этноса в современном мире. В пользу данных взглядов этнологи приводят аргументы, подтверждающие дискретность этнологического самосознания в отличие от филогенетически устойчивого этнического самосознания, которое в истории этноса никогда не прерывается. Дискретный характер этнологического самосознания означает, что на определенном этапе этногенеза у какой-либо этнической общности формируется потребность в сознании собственного общества, собственной государственности. Актуализация этой потребности пробуждает этнологическое самосознание независимого государства и побуждает его к политическим действиям в этом направлении. Поэтому этнологическое самосознание выступает в роли теорий и политических программ. В своем крайнем проявлении этнологическое самосознание может принимать формы национализма и этноцентризма. Различие между ними состоит в том, что, пока осознание особенностей и самобытности своей этнической общности не содержит предубеждения против других этносов, пока происходит только признание этнических различий, этнологическое самосознание принимает форму националистических теорий и концепций. Но как только в нем оформляется идея особой роли и значимости своей этнической общности по сравнению с другими, возникает этноцентризм — стремление воспринимать все жизненные явления с позиций превосходства своей этнической группы, расцениваемой как эталон или образец для других этнических групп.

Главная задача этнологического самосознания состоит в формулировании национальных идей. Теоретически оформленная и принятая членами этнической общности национальная идея создает представление об этносе как о едином целом, отличном от других, и стимулирует процесс национального самоопределения. При этом этническое самосознание должно основываться не столько на выделении своего этноса как особого явления, сколько на осознании сходства с другими этносами.

Динамические компоненты этнической психологии представлены этническими чувствами и этническими вкусами. Этнические чувства — эмоционально окрашенное отношение к своей этнической общности, ее интересам, другим народам и ценностям. Условия жизнедеятельности этноса, его быт, культура, обычаи и традиции создают в

психологии этноса особое сочетание чувств. Именно в этой комбинации чувственного отношения к действительности, а не в наличии или отсутствии каких-либо черт характера у представителей конкретного этноса проявляются отличия одного этноса от другого. Этнические чувства могут иметь как позитивный, так и негативный оттенок. Положительный выражается в чувствах национальной гордости, патриотизма, любви к своему народу, дружелюбном отношении к другим этносам. Отрицательный — в национализме и шовинизме, национальных и расовых предрассудках, в отчуждении от чужих народов и т.д. Этнические чувства также передаются от поколения к поколению, но при этом они более динамичны, чем психический склад этноса или этническое сознание. Их динамичность определяется степенью устойчивости тех факторов или причин, которыми они порождены. Этнические чувства являются свидетельством и показателем, что этнос не просто творит историю, но и эмоционально ее переживает.

Этнический вкус — оценка правильности, нормальности, красоты, морали и норм поведения, принятых в данной этнической общности. Условия существования этноса вырабатывают определенный способ оценки окружающего мира, четкие критерии, которые позволяют отмечать и обнаруживать какие-то черты, скрытые от внимания представителей других этносов. На основе таких критериев в этнической общности формируется национальная культура.

Этнические вкусы в основном зависят от исторически сложившихся условий жизни этнической общности, однако эта детерминация не является однозначной. Ведь определенное сходство может существовать между вкусами народов, далеко отстоящих друг от друга исторически, и в то же время этнические оценки каких-либо явлений резко различаются у генетически и культурно родственных этносов. Этнические вкусы определяются не только географическими условиями, но также религиозными представлениями, далеко не всегда одинаковыми у родственных этносов.

Наконец, в контексте вопроса структуры психологии этноса интересно проследить, как отличается восприятие своего и чужого. Человеку свойственно преувеличивать достоинства своего этноса и преуменьшать — других. Например, то, что у себя называется экономностью, у других будет скупостью; настойчивость — упрямством и т.д. Так мы сталкиваемся с феноменом стереотипа — упрощенного, схематизированного, эмоционально окрашенного и чрезвычайно устойчивого образа какой-либо этнической группы и общности, распространяемого на всех ее представителей. Появление стереотипов связано с принципом экономии мышления, так как людям психологически легче характеризовать обширные человеческие группы недифференцированно, грубо и пристрастно. Эти стереотипы усваиваются очень рано и начинают использоваться детьми задолго до возникновения ясных представлений о тех группах, к которым они относятся. Изменения стереотипов происходят редко, медленно и тяжело. Они редко

проявляются на поведенческом уровне при отсутствии явной враждебности между группами, но начинают играть доминирующую роль в реальном поведении индивидов, доходя до откровенной враждебности при обострении отношений.

Стереотипы есть необходимое зло, присущее человеку изначально. Они неизбежно искажают реальность, которую пытаются отразить. Но как бы мало это искажение ни было, стереотипы есть факт психической реальности, определяющий межэтнические отношения независимо от того, соответствуют они действительности или нет.

ЕТНІЧНИЙ СТЕРЕОТИП І ЕТНІЧНИЙ ОБРАЗ

Етнічні стереотипи є складовою соціальних стереотипів. Соціальний стереотип (від гр. – *stereos* – твердий і *typos* – відбиток) відносно стійкий та спрощений образ соціального об'єкта (групи людей, окремої людини, події, явища та ін.), що складається в умовах дефіциту інформації як результат узагальнення особистісного досвіду індивіду та уявлень, які прийняті в суспільстві.

Стереотипи є складовою частиною масової культури. Вони можуть формуватися на основі віку ("Молодь слухає тільки рок-н-рол"), статі ("всі чоловіки хочуть від жінок тільки одного"), раси ("японці не відрізняються один від одного"), релігії ("іслам – релігія терору"), професії ("всі адвокати – шахраї") і національності ("всі євреї – жадібні"). Існують також стереотипи географічні (наприклад, "життя в невеликих містах безпечніше, ніж в мегаполісах"), речові (наприклад, "німецькі машини – найкращі") та ін. Стереотипи в більшості випадків носять нейтральний характер, проте при їх перенесенні від конкретної людини на групу людей (соціальну, етнічну, релігійну, расову) часто набувають негативного відтінку. Саме на стереотипах засновані такі явища, як расизм, сексизм, ісламофобія та ін.

Термін "*стереотип*" означає повторення, відтворення яких-небудь зразків у певній діяльності. Отже, поняття "стереотип поведінки" в застосуванні до етносу характеризує систему стійких звичаїв і традицій певного етносу.

Крім цього, відокремлення однієї національної спільності від інших не виключає наявності контактів між ними, спільної діяльності, у результаті якої етноси отримують певну інформацію один про одного. На основі цієї інформації формуються етнічні стереотипи, які є усвідомленням характерних, з точки зору певного етносу, ознак інших національних спільностей. Це усвідомлення здійснюється у формі побудови образу цієї етнічної групи. Отже, в етнічній психології поняття "стереотип" дуже часто застосовується як уявлення одного етносу про інший або ж власний народ.

Своїм походженням і популярністю у психологічній літературі термін "стереотип" зобов'язаний американському журналісту Уолтеру Ліппману, який вперше використав його в 1922 р. у своїй книжці „Суспільна думка”. Беручи інтерв'ю в різних діячів і представників широкого загалу з приводу тих або інших подій, У. Ліппман звернув увагу на те, наскільки різними можуть бути погляди на одну й ту саму подію та її оцінки. Він висунув гіпотезу про наявність упередженості, яка існує в певних стійких утвореннях, „pictures in our heads” (картинках у наших головах), які активно впливають на сприймання людей та подій. Перенесена на ґрунт сприймання групи ця думка доповнилась уявленням про те, що, згідно з цими "картинками", члени будь-якої групи дуже схожі, практично ідентичні одне одному. Для

фіксації цієї ідеї У. Ліппман запозичив з поліграфії термін "стереотип", який там означає металеву пластину з рельєфними печатними елементами, яка застосовується для відтворення одного й того ж тексту за умов друкування великих тиражів. Він же запровадив вираз „соціальний стереотип”, який почав вживатися в розумінні певних схематичних культурно-зумовлених малюнків світу в голові людини, а функцією їхньою стали вважати економію зусиль під час сприймання різних соціальних об'єктів та явищ, а також захист певних культурних позицій та норм. Психологи взяли на озброєння цей термін і почали активно досліджувати сам феномен.

У. Ліппман виокремлював чотири аспекти стереотипів. По-перше, стереотипи завжди простіші, ніж реальність – складні характеристики стереотипи "укладають" в дві-три пропозиції. По-друге, стереотипи люди набувають (від знайомих, засобів масової інформації і ін.), а не формулюють їх самі на основі особистого досвіду. По-третє, всі стереотипи помилкові, більшою чи меншою мірою. Завжди вони приписують конкретній людині межі, якими вона зобов'язана володіти лише через свою приналежність до певної групи. По-четверте, стереотипи дуже живучі. Навіть якщо люди переконуються у тому, що стереотип не відповідає дійсності, вони схильні не відмовитися від нього, а стверджувати, що виключення лише підтверджує правило. Наприклад, зустріч з високим китайцем лише переконує жертву стереотипу у тому, що вся решта китайців – маленького зросту. Стереотип може змінитися і бути перенесений на іншу групу населення. Наприклад, американці на початку 20 століття називали євреїв "довгоносими". Проте згодом стало очевидним, що далеко не всі євреї володіють видатними прикрасами на лицьх. Нині цей епітет періодично вживають по відношенню до арабів.

Сучасні дослідники обмежують зміст етнічних стереотипів тими уявленнями та образами, що сформувались у певної спільноти щодо інших етнічних груп. Такі етностереотипи вважаються найрозповсюдженішими та найбільш вивченими, у подальшому їх назвали *гетеростереотипами*. Згодом визначення поняття "етнічні стереотипи" доповнили образами та уявленнями стосовно власної етнічної групи, які назвали *автостереотипами*.

Французький науковець Паскаль Бодрі, що довгий час живе у США, опублікував книгу "Французи і американці: Інший берег", в якій привів перелік якостей, якими, на думку французів, володіє типовий житель США. Американець – доброзичливий і товариський, галасливий, грубий, інтелектуально недорозвинений, працелюбний, екстравагантний, самовпевнений, повний упереджень, недооцінюючий досягнення інших культур, багатий, щедрий, нерозбірливий і вічно кудись поспішаючий.

У свою чергу, Херрієт Рошфор, американка, що живе у Франції, в книзі "Французький тост" привела перелік типових уявлень американців про

французів. Французи користуються репутацією ледарів, що не говорять англійською з ідеологічних міркувань. Вони самовдоволені, неввічливі і неприветливі, проте, вельми попереджувальні до дами та артистичні. З ними дуже важко зближуватися. Французи живуть в бюрократичній соціалістичній державі і повністю залежать від урядовців. Вони не уміють воювати і американцям двічі доводилося рятувати Францію в 20 столітті. Крім того, французи неохайні, їдять равликів і жаб.

Етностереотип – це узагальнений, емоційно-насичений образ етнічної групи або її представників, який створено історичною практикою міжетнічних стосунків.

Віддзеркалюючи бажання людей зберегти етнокультурну ідентичність, етностереотип відіграє важливу соціальну роль як фактор консолідації та фіксації етнічної групи.

Етностереотипи мають трикомпонентну структуру:

- 1) констатація особливостей етнічної групи – *когнітивний* (пізнавальний) елемент;
- 2) ставлення до цих особливостей, що зумовлює їхню оцінку – *емотивний* елемент;
- 3) формування певного типу поведінки щодо цієї етнічної групи *конативний* (поведінковий) елемент

Етнічний образ зовнішності – сукупність уявлень і асоціацій, що склалися історично і тому є достатньо стійкими. Вони відображають пізнавальний, соціальний і культурний досвід народу, включають також емоційний, прагматичний та естетичний аспекти його сприймання й оцінки.

Національно-культурна специфіка фразеологізмів, до яких психолінгвісти зараховують пласт стійких народних порівнянь, залишається актуальним питанням сучасного мовознавства. Дослідники вважають, що треба розрізняти національну і культурну специфіку стійких мовних одиниць.

Національна специфіка виявляється під час зіставлення різних мов. Вона зумовлена двома чинниками – об'єктивним та суб'єктивним. Об'єктивний полягає в природній і культурній реальності, що властива одному народу і якої нема в житті іншого. Суб'єктивний чинник полягає в довільному виборі, коли слова, що відображають одну й ту ж реальність, порізнному подані у фразеології різних мов. Культурну специфіку фразеологічних одиниць визначають її співвідношенням з елементами матеріальної чи духовної культури суспільства, його історії, вірувань, звичаїв, природно-географічного положення, в якому живе народ.

Стійкі народні порівняння як мовне вираження світогляду українського народу – цікавий матеріал для лінгвокраїнознавчих досліджень.

Голова. У порівняннях особливу увагу звертають на голову – її форму, зазвичай, вона кругла та велика. Голова асоціюється із предметами побуту: голова як виварка (макітра), головатий як чіп. Головату людину також порівнюють із совою та гарбузом: головатий як сова, голова як гарбуз.

Обличчя. Обличчя, як і голова, також є круглим. Людина “повновида”, “пиката”, “круглолиця – виглядає як місяць уповні, пика як чавун (полумисок), круглий як яблочко. Обличчя має певний колір, який часто залежить від фізичного чи емоційного стану людини. Здорова людина, яка має білу, незасмаглу шкіру обличчя – білий як сметана (молоко, молоком улита), біленька як нитка (кров з молоком); чорнява або засмагла – іронічно – білий як арап (орап), чорний як циган; руда, веснянкувата – рябий як гороб'яче яйце. Людина, яка хворіє, має жовту шкіру – жовтий як віск (вощина), жовтенький як вошок, як у комині завуджений, дуже бліду – білий як полотно (папір, глина, крейда, коліно), блідий як стіна, побілів як хустка, як на дощі вимоклий. Худий, зблідлий від напливу емоцій – білий як смерть, виглядає як смерть (труп), поблід як труп, побілів як Пилат. Почервонілий, засоромлений – як огонь зайнявся, спалахнув як вогонь, побілів як вільхова довбня.

Дуже гарне, вродливе обличчя порівнювали із росю та водою – як із роси й води. Про людину з запухлим обличчям і хрипким голосом говорили: як під забором виспався, опух як бабак.

Брови і вуса. Брови і вуса найчастіше стають об'єктом порівняння уже сивими, порівнюються вони із молоком, голубом, снігом, інієм: сивий як молоко (голуб), білий як сніг (іній).

Очі. Про лупату людину говорять: вирячкуватий як жаба. Звертають увагу на погляд. Тупий, здивований – вип'яв очі неначе баньки, вилупив (витріщив) очі як жаба (баран на нові ворота, сова, індик, цибулі, чорт на фігуру, коза на різника); пронизливий – гляне мов окропом обпікає; сердитий – глянув мов жару сипнув; грізний – подивився як би батька убив; підозрілий – глипа як аллах на п'яницю; злодійкуватий – водить очима наче злодій по ярмарку; безпорадний, розгублений – водить очима як блудна вівця; переляканий – дивиться як босий на гадюку, про людину, яка має переляканий вигляд – виглядає як заєць у ступі (верші), виглядає як сам не свій.

Ніс. Ніс у порівняннях є круглим, великим: ніс як бульба (сокира, як за сім гривень сокира); гачкуватим – ніс як кочерга; опуклим – ніс як кушка. Характеристика носа є іронічною, над його формою і розміром найбільше насміхається народ.

Рот. Про широкороту людину говорили: писок як відси до Львова, а про губату – губи як вареники.

Зуби. Стійкі народні порівняння характеризують зуби як здорові, великі, гострі, білі: зуби як у коня (теслиці), зуби здорові як часник. Білизна зубів у народних порівняннях відображена зіставленням із овочами, молоком: зуби білі як ріпа (молоко).

Борода. Про бороду кажуть: борода як у владика, а сумління як у шибеника.

Волосся. Світле, сиве волосся описують, використовуючи порівняння: білий як сніг (лунь, іній, сметана, пух), побілів як молоко (як трава на морозі), сивий як циганський король (як молоко, голуб); чорне - чорний як галка (крук, циган). З іронією про руду дівчину говорили: чорнобрива як риже теля. Колір волосся людей зіставляли із забарвленням пташиного пір'я, шерсті тварин, явищами природи, продуктами харчування.

Хвилясте волосся людини порівнюють із зовнішнім виглядом барана: кучерявий як баран. Влучно висловлюються про негарну зачіску: у голові як чорт копійку шукав, як у дурного на хаті, волосся на голові як на чорту хата, розпатлана як овечка. Зовсім лиса людина асоціюється із макогоном, бубоном, коліном: лисий як макогін (бубон, коліно), облісів як макогін, голова як пляшка.

Шия. У народі про худошию, тонкошию людину говорили: шия як на мотузочці.

Руки. Дуже худі руки порівнюють із лопаточками для розмішування тіста – руки як кописточки.

Ноги. Довгі, худі, криві, товсті ноги у народі висміювали. Наприклад, про довгоногу людину говорили: довгоногий як журавель. Ноги зустрічаються великі: ноги як у поліського (курячого) злодія, нога як під дурним старцем (під тамбовським старцем); криві ноги порівнювали із grindжолами – як grindжоли; худі – як патички; товсті, опухлі – як кадовбята. Кульгаву людину порівнювали із нечистою силою – кривий як дідько.

Серед ознак, які засвідчує “Словник стійких народних порівнянь”, можна виокремити такі опозиції:

красивий / потворний

Зовнішній вигляд людини пов'язаний із сприйняттям таких понять, як врода (краса, привабливість) і неврода (потворність, миршавість, бридкість).

Дівчина дуже гарна (вродлива, ладна, брова, красна, цвітна, гожа, червона, хороша) сприймається українською національною свідомістю як щось недосяжне (як сонце, зіронька на небі), або пов'язане з тим прекрасним, що є у природі – гарна як квітка навесні (в полі, лузі), як чічка в городі, як маків цвіт, як мак городній, як квітка (гайова), як рожа, як маківка (ягідка, писанка, калина, весна, джерелянка, вітка, лебідка, кукла).

Дуже гарно одягнена дівчина – як лялька (лялечка), гожа як панна, гарна мов цариця; струнка – як липочка, гарна як лебідка, ладна як цвіріньок, примітна – цвітна як джерелянка, гарна, щиросердна – гожа як чиста вода; зграбна, невелика – гарна як печеричка. Про вродливу дівчину, що живе у невідповідному оточенні, кажуть: красується наче квітка на болоті, про милу, симпатичну – жартівливо: гарна як киця з бантиком.

Народний образ досконалої краси пов'язаний із певними діями: ладна як з воску вилята, красна як з каменя вибита, гарна мов змальована, як намальований.

Хлопець гарний на вроду: гарний як вогонь (іскра, сіно в годину); гарно вбраний – гарний як павич.

Невродливу, негарну людину порівнюють з неприємними природними чи надприродними об'єктами і створіннями. Наприклад, із деякими тваринами, птахами, плазунами: красива як вівця сива, гарний як пес базарний, хороший як собака на морозі, красива як свиня сива, хороша як свиня у порошу, скверна як свиня, виглядає як паця за сороківця, потний як баран, зачмоканий як мокра курка, вродлива як сова, гидкий як поплазка, а ще – як за куц пелена. З іронією говорять – виглядає як Михайлове чудо, хорош як Бабин Ярош, хороший як Микитина свита навиворіт, ладна як із болота лялька, гарненький як у Петрівку яглиця, гарний як Панькові штани.

Дуже страшна людина – виглядає як холера, як би з гака зірвався, як Борис-баборіз, потворна – страшний як атомна війна, як відьма, погана як ніч, красива як відьма з Лисої гори, бридкий як паплюга.

РІЗНОЕТНІЧНЕ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Етносоціологія вивчає походження, особливості, специфіку природньо-кліматичних умов розвитку кожного народу. Відповідно до цього розвивається матеріальна культура народів, їх релігія традиції, одяг, їжа тощо.

Студенти повинні навчитися чітко визначати за природньо-кліматичними умовами, географічним розташуванням та природними матеріалами можливі варіанти будови житла, форми господарства, види занять, традиції, обряди. У різних народів при наявності однакових матеріалів, однакових ґрунтів, однакових кліматичних умов можуть бути схожими ті чи інші явища культури, побуту.

Інколи сусідні народи можуть дуже відрізнитися один від одного за матеріальною культурою.

Для самостійного вивчення наводяться тексти з етносоціології двох східнослов'янських народів Білорусі та України.

Розглядаються поселення і житло, традиційний народний одяг, система харчування, побут і звичаї, сімейні стосунки.

БІЛОРУСИ

Большинство населения - белорусы (7,9 млн. человек). В тоже время на территории страны на протяжении всей ее истории жили представители и других национальностей - русские, татары, поляки, украинцы, евреи.

Белорусский язык вместе с русским и украинским относится к восточной группе славянских языков. В настоящее время наряду с белорусским государственным языком страны признан русский. Это объясняется его большим распространением среди всех слоев населения. Белорусский народ имеет богатую, разнообразную традиционную культуру. Этнической спецификой отмечены многие сферы его хозяйственной деятельности и быта.

Национальная культура белорусов близка к русской и украинской, своё имя белорусы получили от названия территории, издавна ими заселённой и известной в письменных памятках под названием Бела Русь. Для белорусской речи характерны дзеканье, цеканье, аканье, и яканье, твёрдое „р" и мягкое „л". Есть в ней также отдельные польские и немногие литовские слова. Современный белорусский язык настолько близок к русскому, что белорус всегда понимает русскую речь. Белорусский язык очень однороден на всей территории. Лишь на юго-западе республики в местных говорах появляются некоторые особенности, сближающие их с северными диалектами украинского языка.

Жилище

В Белоруссии издавна возник особый тип поселений - местечки. Это был своеобразный полугород, полусело. Название „местечко" происходит от польского „место" и украинского „мисто", что означает маленький городок. Это были поселения в 2-5 тыс. человек. В годы индустриализации и

коллективизации исчезли экономические условия поддержания существования такого типа поселений. Многие местечки стали районными центрами. Некоторые из таких местечек выросли в города.

Традиционное жилище белорусов - срубная изба из сосновых, реже еловых бревен - хата. Раньше она состояла из трех помещений: собственно хаты (жилой комнаты), сеней и кладовой. В хате находилась печь, от неё по диагонали - красный угол, который считался самым почетным. Там стоял стол, висели иконы, вдоль стен укреплялись неподвижные лавки. Белорусская хата сохранилась до наших дней, хотя её планировка стала более разнообразной. Теперь этническое своеобразие жилища проявляется в использовании традиционных строительных материалов, как в сельском, так и в городском интерьере. Его украшают всевозможные изделия местных мастеров — деревянные, часто с резьбой и росписью, керамические, рогожи и циновки, плетенные из соломы и лозы.

Основным типом сельских поселений было село уличного планирования от 5 до 100 дворов. Селом считалось поселение с администрацией, церковью и школой. Дома к улице выходили торцевыми стенами. Характерной особенностью построения белорусских сел было и то, что дома ставились к улице под определенным углом - „в ёлочку". Улица в селе застраивалась с двух сторон.

Национальный костюм

Традиционная женская и мужская одежда белорусов не имела существенных локальных различий. В одежде имели преимущество два цвета - белый и черный.

Девушки носили волосы распущенными, одевали венки и налобные орнаментированные ленты. Замужние прятали волосы, носили платок.

Славится белорусская вышивка, которой орнаментируют как предметы быта, так и одежду. Особенно красочен женский костюм. Тонкая льняная сорочка расшивается ярким узором по воротнику, груди, полкам, манжетам или полю рукава. Поверх нее одевается полотняная юбка. На северо-востоке юбка пришивается к лифу. На юге распространена несшитая поясная одежда - панева, плахта. Обязательной составной частью народного костюма является орнаментированный передник. Мужская одежда состоит из сорочки, которая носится навыпуск и подпоясывается, нешироких полотняных или суконных штанов, иногда безрукавки. Самый яркий элемент этого костюма - плетенный или вязаный пояс. В вышивке преобладает красный цвет в сочетании с черным, зеленым, белым. Широкое распространение белого цвета является отличительной чертой национального народного костюма. Белыми бывают не только сорочки, летние женские юбки и мужские штаны, но часто и теплая верхняя одежда.

Сейчас традиции белорусского народного костюма используются на сцене, в фольклорных праздниках и в декоративно - прикладном искусстве.

Белорусская музыка использовала народные напевы, весьма разнообразные по своему исполнению: жнивные песни. Народный

музыкальный инструмент белорусов- гусли, дудки, бубны. Целесообразен и особенно типичен для белорусов музыкальный инструмент - цимбалы.

Белорусская кухня складывалась на протяжении веков на основе своей самобытной сельской кулинарии и под влиянием своих ближайших соседей — русских, украинцев, литовцев, латышей.

Своеобразие традиционной культуры проявляется и в такой её области, как кулинария. Белорусская кухня отличается разнообразием мучных и картофельных блюд. Из муки пекут блины, лепешки, варят жидкие блюда - толокно, кулеш, кисель. В еде белорусов сохраняется определенная этническая специфика. Важную роль в еде сыграл житный хлеб, блины с житной, овсяной, гречаной муки, сухари, сладкие перепечки, книси, коржи, а с первых блюд - холодники и крупники.

Для белорусской кухни характерно преимущественное использование различных видов темной муки: ржаной, ячменной, овсяной, гречневой, гороховой; причем для приготовления хлеба используется чаще всего ржаная мука, а для других мучных изделий - овсяная.

Характерной ее особенностью является широкое употребление картофеля. Из него готовят множество самостоятельных вкусных блюд (картофельные крокеты, картофель по-селянски, драники, картофельные зразы, картофляники, комовики, картофель отварной с разными приправами, бабка из картофеля, картофельные пирожки, солоники и др.). Картофель также используется как основной гарнир к мясу и рыбе. Блюда из тушеного картофеля называют сушанкой или смажениками.

Большая популярность картофеля этого региона; страны объясняется, во-первых, тем, что он появился здесь на 75-100 лет раньше, чем в других областях, из-за природно-климатических условий, позволивших выводить высококрахмальные, особо вкусные, сорта картофеля.

Из всех видов мяса больше всего потребляется свинина. Большим спросом пользуется сало, которое едят почти исключительно зимой, слабо подсоленное, обязательно со шкуркой. Поджаренное сало служит приправой к различным картофельным и мучным блюдам. Популярны также говядина, телятина, дичь. В почете у белорусов всевозможные яичные блюда, молочные каши, мучные изделия.

Широко использует белорусская кухня ягоды. Из яблок, груш, слив, вишен, земляники, клубники, брусники варят самые разнообразные кисели и компоты.

Приправы и специи в белорусской кухне употребляются умеренно, поэтому блюда неострые.

Из напитков белорусы предпочитают чай и кофе.

К числу наиболее употребляемых овощей относятся также капуста, свекла, горох, бобы. Их варят, парят, тушат. Способы сохранения продуктов - сушка, соление, квашение. Обрядовые блюда - каравай на свадьбе, кисели на поминках, бабина каша на родинах.

Национальные блюда редко обходятся без свинины, из которой готовится известная мочанка - густой жирный соус с салом. Он подается к горячим блинам. Пользуется почетом и яичница с салом или ветчиной, а также такие национальные блюда, как холодник, заменяющая здесь русскую окрошку, затирка.

Обряды

Сегодня, как и много веков назад, жизнь народа разнообразят и украшают многочисленные календарные обряды. Начинают год рождественско-новогодние святки - коляды (24 декабря - 6 января), с которыми связаны обычаи колядования и щедрования обход дворов с величальными песнями, театрализованные сценки с участием ряженых. Особое место принадлежит Пасхе, а также Семухе или Троице. С этим праздником, когда, по традиции, большое значение придается молодой зелени, связан известный в Полесье обычай „вождения куста". Молодую девушку украшают цветами, зелеными ветками и с этим „кустом" обходят деревню с величальными песнями. Яркий и веселый праздник - Купалье, в ночь с 23 на 24 июня, с кострами, поисками волшебного цветка папоротника, песнями и танцами. Известно более 100 белорусских народных танцев, среди которых и старинные хороводные: лявониха, крыжачек, юрочка и т.д. Большинство календарных обычаев и обрядов утратили свой прежний смысл и отмечаются как яркие бытовые праздники.

В то же время многие забытые праздники сейчас возрождаются. Так, с 1988 года широко отмечается Радонница (20 апреля), весенний языческий праздник с поминовением предков.

Общественная жизнь белорусов

В общественной жизни белорусов на протяжении всего XIX века важную роль играла сельская община, которая проводила регулярные перераспределения земли, контролировала выполнения обязанностей членами общины, на своих собраниях назначала опекунов сиротам, решала межсемейные и внутрисемейные конфликты. В собраниях общины брали участие только мужчины. Этим фиксировалось подчиненное состояние женщин.

Главой семьи был отец, после его смерти - старший сын. Самые важные дела решались только на семейных советах с участием взрослых сыновей. Руководителем женской и детской половины семьи была самая старшая женщина.

Народное творчество

Богатое народное творчество белорусов. Особенно глубокие традиции имеет ткачество и вышивка, плетение поясов. Уже в XVIII веке пояса распространялись на рынках Центральной и Восточной Европы. Кроме того, ткали покрывала, скатерти, полотенца. Популярными были как старые способы вышивания, так и новые. Высокого мастерства достигли белорусы в художественной обработке дерева, керамики.

Ткачество - наиболее развитая область народного творчества в Белоруссии. Испокон веку мастерицы украшали ткаными узорами одежду,

салфетки, занавески, наволочки, скатерти, покрывала, ковры, дорожки. Здесь богатейшее наследие образцов народного орнамента. Существуют различные техники ткачества: браная, многоремизная, переборная, закладная, гобеленовая, выборная, двухосновная.

Разнообразно и богато жанрами и тематикой народное творчество. Еще в XIX ст. имели популярность давние заклинания, заговоры, ворожения от болезней и несчастия, заговоры с целью увеличения урожая. Давние традиции имеют семейные, календарные, лирические, юмористические танцевальные песни. Белорусы высокие образцы загадок, пословиц, поговорок, сказок про фантастических героев и богатырей. Особенно важную роль в фольклоре играют легенды и пересказы с ранней истории белорусов

Список использованной литературы

1. „Народы мира" Жабинская С.А.
2. „Кухня народов" И.А. Фельдман
3. „Белоруссия" Бородин В.П.
4. „Народы, расы, культура" Чебоксаров Н.Н.
5. „Регіональна, економічна і соціальна географія" Юровський В.М.
6. Мала енциклопедія етнодержавознавства.

УКРАЇНЦІ

За часів відродження української культури необхідним є і знання їх звичаїв і культурних досягнень, що мали місце минулих століть. Органічно розвиваючись, ці культурні набуття сприяли існуванню української нації у її важкі історичні часи, підтримували дух народу у моменти суворих випробувань, що їх зазнавала Україна, і є невід'ємною частиною державної незалежності України.

Знання національної культури минулих століть є цікавим і з точки зору загальної ерудиції, і для розумінні феномену українського народу, що живе на перехресті шляхів в центрі Європи і впливає на політичні події на всьому континенті.

І. Поселення та житло.

Культура українців за суттю своєю завжди була осідлою, аграрною. Тому основним типом поселення були села та хутори. Максимально враховуючи природні умови, найдавніше населення території України будувало свої оселі біля водоймищ, на захищених БД вітру ділянках. Жителі території сучасної України використовували печери та напівпечери (пізніше використовувалися землянки), школи будівлі ставилися на стовпах, на платформах. Ці типи житла використовувалися поряд зі звичайними будинками майже до 19 століття. Для будівництва використовувалися майже всі матеріали, що могла дати природа — дерево, солома, очерет, глина, каміння.

Форма та планування поселення також залежали найчастіше від природних умов та ландшафту. Так, в Карпатах будинки у селищах ставилися безсистемно, на зручних земельних ділянках. В північній частині України переважало вуличне планування. Інколи селища та міста будувалися за радіальною системою — колами, в центрі яких знаходилася центральна торгова площа. На півдні України, де планування часто-густо відбувалося за наказом або гад керівництвом адміністрації, переважала квартальна форма планування.

Внаслідок сприятливих погодних умов на більшості території України сформувався відкритий тип двору. В ньому земельна ділянка, прилегла до хати, зачищалася просто неба. Господарські споруди найчастіше були повністю відокремлені від житлового будинку (хоча зустрічалися і часткове, і повне приєднання господарських споруд до житла). Житловий будинок знаходився в глибині двору, часто закритий від поглядів ззовні деревами та кущами.

Житло жителя України було двокамерним — складалося з опалюваної хати, та неопалюваних сіней. Пізніше, в залежності від заможності хазяїна, погодних умов, особливостей етнокультурних контактів з іншими народами, почата опалюватися обидві частини житла, або інколи вони мали різні входи. Трикамерний гни житла був відомий з XV ст. В такому житлі були сіні, хата та комора. Хата та комора розташовувалися з різних боків від сіней. Інколи замість, комори була друга хата. Таке розташування набуло розділу хати на дві половини. Стіни житла зводилися з місцевих будівельних матеріалів залежно від ресурсів та можливостей забудовників. Існувало два типи конструкції стін — зрубний і каркасний. Перший зустрічався зрідка, переважно в районах, багатих на лісоматеріали. Каркас заповнювався глиною, перемішаною з соломною. У ряді районів поряд з глиною та соломною вживалося каміння. Підлога в хап була також глиняною, дощана зустрічалася дуже рідко.

2. Народний одяг.

Український народний одяг — самобутнє явище, що розвивалося і вдосконалювалося протягом століть, вбираючи в себе досягнення інших культур, водночас не втрачаючи оригінальних ознак.

Чоловічий селянський одяг складався із сорочки до колін, що вдягалася навипуск та перепоясувалася шкіряним або в'язаним поясом, нешироких штанів. Сорочка часто оздоблювалася вишивкою. На поясі кріпилися необхідні інструменти (ніж, гребінь). Взимку поверх рубахи вдягався хутряний кожух, восени та навесні. На ноги одягалися постолі — стягнуті шматки сиром'ятної шкіри, більш заможні чоловіки — черевики, чоботи. Волосся різали під шкитру. Цей вид стрижки поступово замінював розповсюджене в XV—XVIII ст. гоління голови із залишенням оселедця. Бороди носили літні чоловіки.

Жіночий народний одяг складався з сорочки, запаски або юпки, кожуха (взимку). Дівчата заплітали волосся в одну або дві коси. У Карпатах заможні жінки також заплітали волосся в коси. Голову влітку обв'язували стрічкою

або хусткою». Заміжні жінки обов'язково носили очіпок. Святковим взуттям були черевики. Здебільшого повсякденно ходили босоніж або у постолах.

У степовій частині України в ХІХ столітті побутувала фабрична одежа. Вдягалися за міським зразком — верхні міські сорочки, пальта, прямоспинні свити, кожухи у чоловіків: сарафани, спідниці кофточки, блузки, пальта — у жінок.

3. Харчування.

До середини ХІХ століття сформувався господарський комплекс, що включав в себе землеробство зі скотарством (при перевазі землеробства). Рибальство, бджільництво, мисливство та збиральництво являли собою допоміжні засоби здобуття їжі.

Сіяли головний чином жито, хоча на Півдні все більше площ віддавалося під пшеницю. Сіяли гречку, просо, ячмінь, овес, горох квасоллю, коноплі, мак, льон. Поширюється соняшник. З кінця ХІХ століття розповсюджується кукурудза, але помітної ролі в харчуванні вона не відіграє.

ОВОЧЕВІ культури — капуста, буряк, морква, огірки, цибуля, часник. З ХІХ століття картопля: починає поступово замінювати хліб в раціоні багатьох регіонів. Вирощувалися гарбуз, в південних районах — кавун і диня. З приправ росли петрушка, хрін, кріп. З садівних культур — яблука, груші, сливи, вишні смородина.

Тваринництво складалося з вирощування корів як тяглової сили, свиней, овець на м'ясо, пінці.

Основним способом переробки зерна був млинарський. Мололи хто пшеницю, гречку, просо, ячмінь, кукурудзу. Робили крупи з проса, гречки, ячменю, пшениці, кукурудзи. На зиму солили та квасили овочі та фрукт. Сушили яблука, груші, сливи, вишні, смородину, триби, на півдні — абрикоси.

М'ясо намагалися продавати через його дорожнечу. Інколи продавали не тільки надлишки, але й те, що було необхідно для власного споживання. Свинину залишали собі, продавали яловичину та телятину. Худобу звичайно забивали двічі на рік — на Різдво та на Паску Сало солили, м'ясо готували свіжим або мороженим, інколи теж солили. Кишки та шлунок теля ретельної обробки начиняли м'ясом, салом, кров'ю, і робили ковбаси, кров'янки.

З молочних продуктів готували сир. В Карпатах та там, де розводили овець на молоко, готували овечу бринзу. Готували сметану, яку частково переробляли в масло, здебільшого на продаж. Молоко квасили на *кисляк* і ряжанку.

Рибальство було підмогою до бідного на білки селянського харчування. Рибу солили або в'ялили.

Повсякденні страви. Найбільш поширеними стравами були виготовлені з рослинних складових. Більшу рать відігравали страви з зернових. Каші виготовлялися з проса, гречки, кукурудзи, ячменю, вівса, зрідка пшениці. Каші з жита не готували. Готували рідкі кашоподібні страви — куліш, ячний крупник.

Хліб цінувався білий за всі інші печені страви. В Україні пекли хліб переважно з житньої муки. Але у другій половині XIX століття із зубожінням селянства в жито почали домішувати іншу муку. На Полтавщині і Слобожанщині домішували гречку, на Поліссі — картопляну, У Західній Україні — ячмінну, кукурудзяну, вівсяну. Хліб завдавали у дерев'яній діжці на залишкові розчини з минулої випічки, вимішували спочатку дерев'яною кописткою, а з додаванням борошна — рукою. Тісто підходило декілька годин у теплому місці, потім його сажали у піч, на дубовому або капустиному листі, без форми. Хліб пекли жінки, рідше дівчата, раз на тиждень, найчастіше в суботу. З випіканням хліба було пов'язано багато заборон і правил. Так: не можна було випасати хліб у п'ятницю, тримати двері відчиненими при садженні хліба у піч, торкатися тіста "нечистій" жінці.

З супів були розповсюджені два. Це різні види борщу, капуста. Борщ готували найчастіше з буряком, капустою, морквою, картоплею (у XIX столітті). На півдні додавали картоплю. На свята в борщ клали м'ясо, у будні заправляли салом. У піст в юшку клали сушену рибу, заправляли олією. Навесні готували зелений борщ з щавлю, кошти, лободи, кропу, петрушки. Заправляли сметаною і вареними яйцями. Влітку готували холодний борщ на сироватці, який не варили. До сироватки додавали варену картоплю або буряк, петрушку, кріп, цибулю, по можливості круте яйце і сметану.

Молочні страви були досить розповсюджені. На столі бували сир, молоко свіже і кисле, в Карпатах — бринза.

Пици узвари з сухих і свіжих фруктів та ягід, кваси, настої з трав. Хмільний мед і пиво в XIX столітті вже майже не готували.

Хліб мав і велике ритуальне значення. На весілля пекли коровай. Коровай виготовляли у обох молодих і ділили гад час їх дарування.

4. Побут і звичаї.

Духовну культуру й побут суспільства визначав принцип корпоративності — належності індивіду до соціальної групи. Сільська територіальна община називалася громадою. З часом значення общини зменшувалося. Але цей процес був нерівномірним. Якщо на Правобережній та Західній Україні вона втратила своє значення вже в XVII-XVIII ст., то на Лівобережжі вона існувала до XVIII століття. У житті дореволюційного села поряд з офіційним правом зберігало силу і право звичаєве. Існувало два типи громадського землеволодіння — громадсько-подушний і громадсько-подвірний. Періодичні переділи землі були великою подією в селі. Громада мала право при несправній сплаті податків відібрати частину землі в одного господаря і передати іншому. У користуванні громади знаходилися спільні ліси, водоймища пасовища. Громада контролювала проведення ярмарків, корчем, базарів. Вона слідкувала за станом доріг, мостів, громадських будівель. Кругова порука мала місце при відбуванні казенних повинностей.

Члени громади спільно наймали пастухів для догляду за стадом. Платили пастуху як в грошовій, так і в натуральній формі. Крім того, господарі по черзі давали пастуху одноденний харч.

Для оранки важких ґрунтів інколи необхідно було впрягати три-чотири пари коней. В таких випадках селяни об'єднувалися для спільної обробки землі. Розповсюдженою була форма допомоги на відробіток, тобто люди працювали по черзі один за одного.

Важливу роль у громадському житті відігравала церква, відвідання якої вважалося обов'язком кожного християнина. За цим стежили представники духовенства. Але вони самі відзначали, що люди ходять не "в церкву" а "під церкву", тобто поспілкуватись, почути останні новини. Своєрідним клубом була корчма. Сюди збиралося в години дозвілля все село. Тут же у корчмі укладалися різні усні угоди, які скріплювалися рукобиттям *та могоричем*. Статевікова диференціація в селі була чітко визначена. Вона регулювала розподіл праці, права і обов'язки, регулювала норми поведінки. Панував патріархат, наприклад жінки не могли входити до виборних органів громади.

У окремі громади збиралась молодь з такої парубочої громади обирався ватажок, який захищав інтереси громади, організовував дозвілля. Менш чіткою була організація дівочих громад, які поступово зливалися з парубковими. Улітку молодь вечорами збиралась у загальноприйнятих місцях на розваги і танці, а в холодний час — у спеціально найнятих хатах на вечорниці.

Календарні свята та обряди. Календар свят визначався аграрним устроєм життя. Селяни нерідко замовляли хресний хід і молебень у полі до початку оранки, сівби, перед початком жнив. Відмічали день святого, ім'ям якого був названий місцевий храм.

Святом, коли "вводиться літо в зиму", вважали Введення (21 листопада). На введення стежили, щоб до хати не зайшла першою особою жіночої статі — це приносило негаразди.

Свята Катерини (24 листопада) і Андрія (30 листопада) слугували немов би репетицією до наступних різдвяно-новорічних свят. На Катерину ворожили про майбутню пару в шлюбі. На Андрія проводилися великі вечорниці. В ніч на Андрія дозволялися жарти та навіть хуліганські вчинки, такі як замикання дверей хати ззовні, затикання комина, та інші.

На дванадцятиденні свята (Різдво, Новий рік та Хрещення) проводилося багато магічних ритуалів, що за віруваннями повинні були забезпечити людям вдачу наступного року. На Різдво колядували, на Новий рік щедрували. Ходили по хатах, співали, славили господарів, бажали їм щастя, добробуту, за що отримували певну винагороду. По хатах ходили з вертепом, де ставилися такі собі лялькової вистави, або ж влаштовували ритуальну гру-виставу «Коза», яка символізувала кругообіг часу.

На початку весни (кінець лютого - початок березня) відзначали Масляну— прихід весни. На масляну готували млинці, вареники, куштували горілку, ходили в гості один до одного. На Масляну парубки та дівчата, що не оженилися восени, тягнули колоду⁷. До них прив'язували колоду або стрічку та вимагали могорич.

Перед Паскою фарбували яйця, випікали паску, начиняли ковбаси, готували інші страви для великодньої вечері. У святкові дні відбувалися

триденні народні гуляння, які відбувалися на майдані біля церкви. В ці дні всім дозволялося дзвонити у церковні дзвони. Першу неділю після Великодня вшановували пам'ять померлих. Йшли на кладовища провідувати мертвих, туди ж несли їжу. Обідали на могилах. У цей день годували старців та роздавали милостиню «за упокій душі».

Завершення весни і початок літнього періоду пов'язувався із Зеленими святами (Трійця). В ці дні хату та господарські будівлі обов'язково прикрашали зеленими гілками. Відвідували померлих на кладовищах.

Купала відзначали 24 червня. Напередодні діди примітивними способами розводили вогнища. Вважалося, що ці вогнища мають цілющу силу. Через них стрибали для того, щоб очиститися, вшикуватися від хвороб. На Купала багато ворожили «на майбутнє», збирали трави, що повинні були захищати від ВІДЬОМ.

Після закінчення жатви свят кувався обжинок. З останнього колосся жінці робили сніп і вінок, які передавалися господарю садиби, в якій святкували. З цього снопу розпочинали наступну сівбу. Так; замикався календар свят аграрної культури українців.

5. СІМ'Я.

Шлюб завжди був не тільки актом цивільно-правового характеру, а об'єднував в собі соціальні, біологічні матеріальні та духовні аспекти. Шлюб в Україні був моногамним, патріархальним. Багато складових шлюбу відрізнялися в різних районах України, що було зумовлено перебуванням цих районів у складі різних держав. Але існувала усталена основа притаманна українському населенню всіх регіонів. Так. підготовка до шлюбу була справою не тільки молоді, банків та родичів, але й громадськості. Вплив здійснювався через громаду, молодіжні громади.

Безшлюбність загалом осуджувались суспільством, хоч з цього правила існували і винятки. Від шлюбу могли відмовитися ОДИН з СИНІВ або одна з дочок, щоб не ділити господарство та годувати молодших сестер та братів.

Шлюб був різновидом договору, який укладався усно, а в XVIII-XIX століттях письмово, особливо, коли йшла мова про розділ землі. Наречений батько видавав придане, або посад. До нього входила скриня (постіль, одяг, білизна), інколи худоба, земля, гроші.

Ролі в сватанні відрізнялися в залежності від того, наскільки консервативною була система землеволодіння та землекористування. При консервативній системі роль самих молодих була дуже незначною, адже в договорі йшлося не про любов молодих, а про "поле", яке належало батькам.

Звичаєве право обмежувало укладання нерівних шлюбів, перш за все між багатими та бідними. І багаті і бідні неохоче віддавали дітей за нерівного.

Загальним правилом було, що невістка йшла у сім'ю чоловіка. Але в нерівних шлюбах зустрічався і випадок, коли бідній чоловік йшов у сім'ю жінки, на приймацтво. Приймацтво відрізнялося за причиною, існувало три його види — за бажанням, за волею батьків, за запрошенням. В першому випадку положення зятя було подібним до найманого працівника, нерівне в

сім'ї. Зять не був головою в сім'ї, а тому ставлення до нього з боку громадськості було здебільшого зневажливим. В третьому випадку зять запрошували найчастіше, коли не було голови сім'ї. Тоді ним ставав зять. Приймацтво за бажанням та за запрошенням найчастіше схвалювалося громадою.

До XVI століття панував громадянський шлюб, коли шлюб був дійсним після громадського весілля. Пізніше (з і 744 року) Синод затвердив указ, згідно з яким шлюб набував чинності тільки через вінчання.

Українська сім'я після одруження ділилася — оженившись, син будував власний дім. Але для допомоги батькам один з синів залишався допомагати батькам. На Правобережжі залишався старший, на Лівобережжі — молодший. Інколи (коли у батька не було синів) залишалися і дочки. В разі передачі спадщини за договором (зараз він називається "договір довічного утримання") батько сам визначав, хто з дітей залишається при ньому, обсяг обов'язків та долю в спадщині.

Література:

1. О. Воропай. Звичаї нашого народу.
2. Ф.Вовк. Етнографические особенности украинского народа.
3. В. Горленко. Нариси з історії української етнографії.
4. О. Кравець. Сімейний побут та звичаї українського народу.
5. Культура та побут населення України. Під ред. В.Наулко.

ПОСЕЛЕННЯ, ДВІР, ЖИТЛО

ПОСЕЛЕННЯ

Народна архітектура є однією з важливих складових частин матеріальної культури. Вона створювалась, розвивалась упродовж багатьох століть під впливом різних факторів: історичних, природно-географічних, соціально-економічних тощо.

Типи сільських поселень пройшли довгий шлях розвитку і відображають різні періоди історії України. Історично склалися три основні соціально-економічні типи сільських поселень: *село, хутір, присілок*. *Село* — давній і дуже поширений тип поселення, воно відоме ще з часів Київської Русі. За свідченням матеріалів XVI— XVII ст., села склалися з дворищланів. Вони виникали в процесі господарської освоєння під землеробство певної території групою людей. На першому етапі розвитку поселення були малодвірні, на їх базі виникли багатодвірні села. Залежно від умов виникнення вони мали різні назви: *кут, кінець, оседок, селище, село, дворище, земля, хутір*.

Села часто зберігали поділ на частини, які відповідали назвам дворищ, кутків, кінців, і поклали початок поселенню. Іноді села, що склалися з дворищ, називались *селищами*, а їх найстаріші частини — *селом*. Із сіл часто виділялися *присілки* (або *виселки*), які підтримували з селом економічні, сімейно-родинні та господарські зв'язки. Розвивалися села шляхом об'єднання дворів (чи дворищ) здебільшого за рахунок натурального приросту осілої сім'ї і наступного її поділу, а також прибуття нових людей.

У середньовіччі селяни, котрі жили на державних або приватних поміщицьких землях, отримували землю. Але зростанням населення неможливо було забезпечити всіх землею. Тому для бажаних виділялись неужитки (чагарники, ліси, болота і т. д.), що вимагали освоєння. Цих селян тимчасово звільняли від повинностей. Нові поселення почали називатися в західних регіонах *волями*, а в східних — *свободами*. Таким чином зберігалася матірня назва села з додатком *Воля і Свобода*.

В часи феодалізму і капіталізму на віддалених від села землях козацька старшина та багаті селяни утворювали, хутори. Подібними до хуторів були населені пункти з невеликою кількістю дворів, які мали *назву урочище*.

Форми (типи) планування сільських поселень. Сільські поселення розвивались під впливом комплексу факторів: особливості географічного середовища (рельєф, гідромережа тощо), етнічні традиції, умови соціально-економічного розвитку, господарських занять населення, державне законодавство та ін. Для поселень українців найхарактерніші безсистемна, рядова, кругова, вулична, ланцюгова та комбінована форми планування.

Найстаріші поселення виникали у долинах річок, балках, біля озер тощо. Необхідною умовою для заснування сіл була наявність землі для обробітку, пасовищ, води. Враховувалась також можливість для самооборони.

Вивчали планування поселень чимало дослідників, котрі по-різному трактували розвиток їх форм. На Україні цим питанням займався

Г.Ю. Стельмах. Однак у своїй праці він заперечував вплив географічного фактора на форму поселення, а також допускався інших неточностей, помилок.

Безсистемне планування сільських поселень — одне з найдавніших та найпоширеніших на Україні. Залежно від типу розселення можна виділити два варіанти безсистемних поселень: з *розсіяно-гніздовою забудовою* та з *скупченою*. Перший варіант побутує на Гуцульщині. Селянські двори у такому поселенні розташовані на значній відстані один від одного. Безсистемно скупчені поселення побутували практично в усіх регіонах України. Особливістю цього варіанта було хаотичне скупчення дворів, що найбільш характерне для північних районів Чернігівщини, Київщини, деяких місцевостей Полісся.

Цей тип поселення виник у період панування землеробських патріархальних общин, які утворювали компактні поселення гніздами.

Давні за походженням села з регулярним типом забудови, її специфічною рисою є розташування дворів у ряд (часто ламаної конфігурації) з однаковою орієнтацією вздовж берегів рік, річок або озер. Рядові поселення могли бути однорядові та багаторядові і характерні для території всієї України.

До старих типів поселень належить і кругова форма сільських поселень українців. Зафіксовано декілька її варіантів. За твердженням вітчизняних та зарубіжних дослідників, генезис такого планування пов'язаний з обороною від різних нападів. Підтвердженням цього припущення є те, що кругові поселення розміщалися на мисах та закрутах рік. Ці поселення були здебільшого у передстеповій зоні України. Як показують матеріали, традиція захисту сіл від непередбачених нападів існувала і на Бойківщині, де села оточували огорожею.

На Бойківщині, Лемківщині, рідше на рівнинних районах України (Полтавщина, Київщина) побутував ланцюговий тип поселення. Селянські двори розташовувались обабіч дороги чи ріки. Конфігурація цього типу залежала від конфігурації русла ріки чи дороги. Двори або невеликі групи дворів могли знаходитись і поруч, і на відстані один від одного. Варіантом такого типу є розгалужена ланцюгівка, поширена у землеробських районах Карпат. Від основного ланцюга дворів відходило декілька дрібних гілок, що розташовувались вздовж ,нижньої течії притоки основної ріки.

Дальший розвиток рядового планування — вуличні поселення. Будинки споруджувались в два ряди на обидва боки причому хати були звернені одна до одної фасадом. Розрізняють однувуличні, двовуличні, тривуличні поселення, є зустрічаються чотиривуличні. Крім цього, у вуличних поселеннях існували ще й великі бокові вулиці, які прилягали до бокових під різними кутами. Немає сумніву — такі поселення створювались переважно з однувуличних, а хати поселень будувались з орієнтацією на будинок, що стояв попереду.

У поселенні комбінованої форми поєднуються різні типи планування. В рівнинних районах України найчастіше зустрічаються *безсистемно-вуличні* поселення, у Карпатах — *рядово-ланцюгові, безсистемно-ланцюгові, безсистемно-рядові*.

Еволюція форм сільських поселень ХІХ—початку ХХ ст. проходила за такими напрямками: трансформація однопланових поселень у комбіновані з появою вуличних елементів, будова проїздів та частково польових доріг, скупчення забудови сіл.

ДВІР

Під двором українське селянство розуміло загороджене на садибі місце, зайняте будівлями. Двір був центром господарського і побутового життя селянства. Основна увага при будівництві садиби приділялася розміщенню житлового будинку, причому бік його з найбільшою кількістю віконних прорізів повинен був орієнтуватися на південні румби (південний схід та південний захід), що забезпечувало хату сонячним освітленням. На Поліссі, в Карпатах та поселеннях, розташованих у басейнах рік, річок, враховувався такий важливий фактор, як рівень води під час паводків.

Орієнтація будинків значно впливала на їх розташування стосовно вулиці (залежно від її напрямку). Якщо вулиця спрямована з півночі на південь та з південного сходу на нічний захід або з південного заходу на північний схід, то житлові будинки розташовувалися перпендикулярно до вулиці, тобто вузькою стороною (торцем). Коли ж вулиця йшла зі сходу на захід, то будинки споруджувалися паралельно вулиці довгим фасадом або напільною стороною.

У розташуванні хати і господарських будівель щодо вулиці чи дороги (у вуличних і рядових поселеннях) побутувало три варіанти: житло знаходилось "ближче до комунікації а господарські будівлі — в глибині двору; житло розташовувалось у глибині двору, а господарські будівлі — ближче до вулиці; житло знаходилось на одній стороні вулиці, а на другій — господарські будівлі (таке розташування характерне для українського Полісся).

Коли в низинних районах житло та господарські будівлі розташовували, орієнтуючись переважно на вулицю, то гірській місцевості будівництво зумовлювалося природними факторами — рельєфом місцевості. Якщо у вузькій долині потік чи річка текли близько гори, житло розташовувалося на тому боці потоку, де був широкий простір, - тоді між потоком та дворами утворювалася дорога. У деяких селах забудова проводилася вздовж ріки з обох боків потоку, зрідка — з обох одночасно.

Залежно від напрямку течії ставилося житло і завжди з орієнтацією на південні румби. Зрідка, коли ширина ділянки була більша за довжину або дорівнювала їй, житло орієнтували до вулиці довгим боком (здебільшого переднім фасадом). У долинах і низовинах, де переважали вуличні поселення, розташування будинку залежало від локальної; морфології (напрямок вулиць, форми земельних ділянок тощо). Тут переважала орієнтація жител вузьким торцевим боком до вулиці. Причина цього —

дальше дроблення внутрішніх (садибних) наділів і звуження будівельних ділянок, внаслідок чого проводити забудову у більшості випадків інакше було неможливо.

Іноді, як наслідок малоземелля, на одній вузькій садибі розміщувалися витягнуті в лінію дві - три і більше хат, залежно від того, скільки синів відокремилося від батька. Умови одноосібного сільського господарства вимагали простого, зручного й короткого зв'язку житла з господарськими будівлями.

Розташування житлових і господарських будинків на присадибних ділянках залежало від розміру площі, місця розташування вулиці, ріки, ландшафту і т. д.

На Україні існували три форми забудови дворів: *вільний*, *зімкнутий* та *замкнутий*.

За твердженням деяких дослідників, до найдавнішого типу забудови належить замкнутий. Ці вори, так звані *підварки*, побутували на Поліссі, де господарські та житлові приміщення споруджували компактно чотирикутником, об'єднані стінами і дахом. Для підварків характерні двоє воріт. У даному регіоні побутував ще один варіант замкнутих господарських будівель (клуні, стайні тощо), які розміщались окремо від хати. У гуцулів такий замкнутий чотирикутник з будівель, куди входили і житлові приміщення, називався *хата у брамах*, *брами*, *гражда*, *хата з граждою*, причому з тильного та обох торцевих боків були холодні прибудови, часто під низько звисаючим дахом.

Зімкнутий тип двору, де всі будівлі розташовані під одним дахом, поширений майже на всій Україні. Така система залежала переважно від того, чи далеко знаходилася дорога або вулиця. У вуличних та рядових поселеннях побутували два варіанти: житло розташовувалося ближче до комунікацій, а господарські будівлі — у дворі; житло знаходилося вглибині двору, а господарські будови — ближче до вулиці. Обидва варіанти відносяться до давніх.

Зімкнутий тип забудови двору має однорядні або видовжені — Г-подібні, П-подібні варіанти. При однорядній забудові житло частіше знаходиться ближче до вулиці, а господарські будівлі — за ним, під одним дахом. Найпоширенішим варіантом є: хата + сіни + комора + стайня + стодола. Були й такі варіанти: хата + сіни + хата + комора + стайня + стодола. Такий однорядний тип побутував на Бойківщині, менше — в інших регіонах України. Окремий варіант цього типу забудови двору знаходився на Лемківщині: хата + сіни + комора + стодола + стайня.

Г-подібна забудова виникла під впливом тих самих факторів, що й однорядна. Відзначається вона наявністю господарських будівель, рідше житлових, у глибині двору, займаючи всю його ширину. Житло у цьому випадку ставили перпендикулярно до решти забудови, а ближче до вулиці, передусім торцем до неї. Тут також могли бути й інші варіанти розташування.

Найпоширеніший варіант П-подібної забудови такий: в одному ряду, ближче до вулиці — торцем до неї (фасадом до двору) знаходилося житло, торцем до одного кута хати споруджувалася стодола, до іншого — шопа, хліви, в тому числі на дрова та інвентар — все це під одним дахом. Щоправда цей варіант не мав широкого розповсюдження.

Чимало варіантів було у вільного типу забудови, найпоширенішого на Поліссі, у степовій частині країни. Коло хати без відповідної системи ставили будівлі двору, але при цьому враховувався функціональний зв'язок між хатою та спорудами двору. Біля житла намагалися помістити споруди, де зберігались цінні господарські речі. Безпосередньо перед хатою будували комори - шпихліри, щоб їх було видно з вікна. Всі інші будівлі розміщувались окремо. Побутовав на півдні України, наступний варіант: коло хати розміщались господарські будівлі більш-менш регулярно за периметром чотирикутного подвір'я, створюючи комплекс споруд з двором у центрі.

Вільна забудова мала ті ж самі типи, що й зімкнута, різниця тільки ось у чому: всі споруди вільної забудови не були під одним дахом. Дуже поширений варіант, який входив до П-подібної забудови: в одному ряду коло вулиці хата, напроти — стодола і хлів під спільним дахом, у глибині двору ставили хлівець для свиней, сарай і т. д.

У деяких регіонах Полісся, Волині та Поділля житло розташовувалося з одного боку вулиці, а господарські споруди — з іншого. При різноманітних варіантах житлові приміщення завжди орієнтували на сонячну сторону.

На Україні всі двори, а також сади були огорожені. Спеціально перед хатою виділяли місце на город — невеликий клаптик землі для квітів, що теж огороджували. Найстаріші форми огорож — частоколи — збереглися на Поліссі до кінця XIX ст. Вони походять від оборонних споруд Київської Русі. Балки діаметром 10—15 см з гострою кінцівкою закопували одну коло одної. Верх та низ цього частоколу скріплювалися з внутрішнього боку поперечними балками за допомогою дерев'яних шибель. Висота частоколу — 2,5—3 м. У деяких районах огорожі мали стовпову конфігурацію *в шули* (вкопані стовпи з пазами) і заповнювалися ділями або круглим деревом. Ворота та калитки були на бігунах, робились за конструкцією дверей. На Поліссі, у Карпатах та в лісистих районах бідніше населення ставило паркани (загородки з «штахетника»), пліт з ліщини, плетений горизонтально. З архівних матеріалів відомо, що бойківські садиби мали й огорожі з кругляків під дашками, покритими соломою, драницями, гонтами. Шляхетські садиби огороджувались частоколами, навіть кам'яними мурами. Широко побутовали огорожі, виготовлені з плетеного хворосту, штахетники з різного матеріалу, примітивні огорожі — з двох-трьох укріплених горизонтально жердин.

На півдні України та на Поділлі переважали огорожі з глиносоломи та каменю. Вони були невисокі. В районах очеретяних заростів для виготовлення огорожі широко застосовували очерет. Для України характерні дощані та решітчасті ворота. Дощані ворота могли бути одинарними, подвійними, і, як правило, мали перекриття — двосхиле або чотирисхиле.

Двосхиле перекриття зустрічається на Поліссі. До таких воріт прибудовували хвіртки, а зрідка — навіть дві (на обидва боки). Решітчасті ворота мали два стовпи, до них прибивали горизонтально кілька дощок або жердин. Такі ворота укріплювалися жердинами, прибитими по діагоналі. Поряд з воротами робили хвіртку або перелаз.

На Поділлі, Покутті, у деяких районах Карпат огорожі робили з каменю, влаштовуючи дерев'яні ворота, стовпи яких багато орнаментовані геометричною різьбою (рідше — рослинною). Над вершиною та воротами розташовували дашок з гонтів і т. д.

ЖИТЛО

У записках Павла Алепського (середина XI ст.) зазначається: «у с. Маньківці дерево будинків було гладенько обтесане». Отже, можна дійти висновку, що техніка будівництва наземного житла на Україні була досконалою набагато раніше. Хата з коморою через сіни, причому зрубна, відома ще з часів Київської Русі. Ці хати мали стелю і двосхилий дах. До речі, дах такої конструкції переважав у селянському житлі навіть на початку XVIII ст.

На основі жител, які будувалися народними зодчими, ставились дерев'яні палаци князів, так звані хорони. Це виглядало так: хата + сіни + комора та підкліття з баштами над сіньми («терем») і кліть з великими вікнами та опаленням «по-білому» (з димарем) тощо. Подальші ускладнення таких хоромів, наприклад, повністю мурований палац князів у Галичі, розвивалися на основі народного житла. На цій самій основі виникло і церковне будівництво. Так, відомі церкви так званого хатнього типу, тобто в основі яких були зрубна техніка, Іноді навіть обмазана та побілена хата.

Дехто з учених твердить, що поруч з наземним житлом, яке побутувало в період Київської Русі, найбільше населення мало напівземлянки. Вони були глибиною 1—1,5 м, над нею виводилися стіни, переважно каркасні з гілля, переплетеного лозою, або з дощок, закиданих в шули. Стіну зверху замазували. Дах мав гостроконечну форму, стіни опускалися в землю. Землянки або обмазувалися, або закидалися в шули дошками. Опалювалося таке житло переважно глинобитними печами різних форм (копулясті, на зразок сучасної, печі-камінки тощо), а також з відкритим вогнищем. Піч розміщувалась біля стіни при вході, як у сучасній хаті, а також посередині чи в будь-якому іншому місці напівземлянки. Понад стінами вгорі вирізувалися в землі лежанки. Над входом був навіс. У землянку вели вирізані з землі східці. Існували дводільні напівземлянки.

Запорожці для житла використовували подібні до землянок курені, трохи спущені в землю, що будували на сохах та сволоках. Тут їжу варили в казанах, підвішених над відкритим вогнем у сінях. До таких жител можна віднести колиби, які збереглися до наших днів.

Твердження, ніби землянки, курені — це постійне житло менш заможних верств населення, не відповідає дійсності. Вони, як і колиби,

найвірогідніше, були тимчасовим притулком, тим паче, що заготівля дерева в цей період не обмежувалась.

В XIV—XV ст. домобудівництво на Україні набуло нових рис порівняно з домобудівництвом епохи Київської Русі. Найкращим свідченням цього є опис старосільської солеварні з 1559 р., яка побудована десь у XIV ст. В описі зазначено: «ряд будівель відремонтовано, а інші вимагають капітального ремонту». В актах передачі описувалися промислові будівлі, споруджені на високому тогочасному інженерному рівні. Також наводяться дані про будинки, де жили тодішні чиновники та робітники. Коло солеварні стояла пуста хата (хата + сіни), посередині двору — будинок (комора + хата + сіни). Пекарня за планом мала вигляд: комора + кімната + пекарня + сіни + комора, а будинок челяді складався з чорної кімнати та ще трьох кімнат. Характерне у цьому плані житло карпатського селянина І. Драгуновича з с. Жукотина, яке у 1646 р. складалось з сіней, хати І двох комор.

Таким чином, на Україні уже в XV ст. побутувало трикамерне житло (хата + сіни + комора) з різними локальними варіантами. Характерними рисами української хати є, насамперед, побілка і чотирисхила, по-різному трактована солом'яна покрівля. Але з цієї характеристики вилучаються хати Полісся та Карпат. Існують локальні варіанти вибіленої української хати.

У великих групах типів української хати виділяються ще дрібніші підгрупи, виникнення яких пояснюється місцевими історичними та географічними умовами.

На Лівобережжі, Слобожанщині, частково на Київщині дерев'яні господарські прибудови тут, не мажуться зовсім, а каркасні з не дерев'яним заповненням мажуться жовтою глиною. Низький гладкий солом'яний дах має на фасадній та причілковій стінах виступи або галерейки. Хати оздоблюються різьбою по дереву, печі фарбуються яскравими глинами.

Хати Правобережжя, зокрема Поділля, мають високу покрівлю з уступами, глиновалькові стіни з пластичною обробкою (пілястри тощо) та різнокольоровим пофарбуванням, з розписом ззовні і зсередини. Тут існують і лісостепові варіанти. Виділяються хати Півдня з двосхилим або глиняним покриттям (в тому разі, коли він служив і стелею, і дахом), пластичною обробкою та багатим пофарбуванням стін і фронтів. Хати Півдня більш вузькі у зв'язку з відсутністю дерева.

Хати Опілля, Покуття і частини Буковини обмазані й побілені. Чотирисхила покрівля має уступи; традиційний тридільний план всередині. Особливо виділяється житло карпатського регіону — гуцулів, бойків та лемків.

Вигляд гуцульської хати, на противагу її внутрішньому оформленню, стриманий і суворий (декоровані тільки маленькі причілки). Перед входам до хати, вздовж фронтальної стіни гуцули завжди влаштовують піддашки або Ганки, житлові будинки мають чотирисхилі дахи, їх нахил коливається від 30 до 60°. Найпоширеніше покриття драницями.

Бойківські хати чіткі, гармонійно пропорційні. Дахи бойківських будинків стрімкі та високі. Висота видимого ззовні зрубу до даху

коливається в межах відношення: 1:2,5 - 1:3,5. На випущених консольно підвалинах «стременах» влаштовувалися відкриті та частково закриті галереї, переважно декоровані різьбленням. Одвірки часто мали трапецієвидну форму.

Розміри будівель на Лемківщині та її складових частин такі ж самі, як на Бойківщині. Дахи лемківських хат дещо нижчі від бойківських. Зруб декорований глиною та вапном. У східній Лемківщині вдавалися до багатоколірного декору зовнішніх стін.

Будівництво житла, його конструктивне рішення залежало переважно від будівельного матеріалу. У північних лісових районах України, а також в Карпатах та Прикарпатті основним матеріалом вважалося дерево. У лісостепових районах, крім деревини, використовували глину, камінь. Таким чином, на півночі, у гірських районах найпоширеніші стіни із зрубів, а в лісостеповій — каркасні; на півдні — монолітні.

На Україні, зокрема, в гірській і Північних районах, а також у лісостеповій частині, були хати зрубні та каркасні з дерев'яним заповненням горизонтально. Старі житла будувалися з дерев'яних колод (кругляків), пластин, брусів. Використання кругляка характерне здебільшого для лісових районів України. З метою доцільного використання, а також для естетичного оформлення житла стіни споруджувалися з колотих або пилених пластин, плоский бік яких повернутий всередину будинку.

Хата починалася зі зрубу, що мав переважно товсті смоляні колоди. їх безпосередньо клали на каміння. Тільки на Поліссі підвали зводилися на «штандарах», тобто вкопаних в землю один коло одного палів, на які клали зруб. Зрубини на рогах будівлі зв'язувалися врубками різних конструкцій. Для зрубів з протез, як і з колод, найпоширенішою формою в'язання були *в руські еугли*, варіанта *в охлоп та в охрянку*. Це поняття охоплює три способи виконання врубок: *в цівку*, *в канюк* та *в замки*. На Україні існувало 14 прийомів наріжних з'єднань зрубів, але вони поширилися пізніше.

Найдавніший спосіб в'язання - *в цівку*. Він полягав у тому, що на кінцях деревини у верхній і нижній вирубувалося півкругле гніздо. При цьому кінці деревини виступали на кутах будівлі. Здавна відомі також інші прийоми, наприклад, рубка *в замки*. На кінцях дерева робилися прямокутні зруби і при складанні зрубу утворювалися виступи на кутах.

Інколи в старих дерев'яних будівлях на Поліссі, у Карпатах стіни комор з'єднувалися із зрубамі хати за допомогою стовпів, які одночасно служили одвірками. На Правобережній Україні і Буковині каркас житла закидали деревом, перемішуючи з глиносоломою. Ця техніка більш пізня.

У лісостеповій зоні України, крім дерев'яної закидки, каркас заповнювали ще й лозою, очеретом, соломою, вальками і т. д. Тоді між стовпами (тулами), що утворювали каркас, набивали вертикально кілки, а їх заплітали лозою або перевеслами соломи. Могли також прикріплюватись до тул горизонтальної жердини, до яких з обох боків прикріплювали вертикально поставлені снопки очерету. Збудовані таким чином хати називали *турлучними*. їх обов'язково мазали ззовні, зсередини і білили.

У степовій і частково у лісостеповій частинах України стіни хат споруджували із соломи, вальків, рідше — з каменю, на розчині глини з піском та з глиносолом'яної маси, яку набивали між двома паралельними дошками (глинобитні хати). Будувалися також хати турлучні з наповненням каркасу очеретом. Багате населення мало житло з цегли.

У лісостеповій смузі XVIII ст. прибудовані до хати сіни і комора були переважно плетені. Наприкінці XIX - початку XX ст. збільшувалася кількість турлучних (на Лівобережжі), глинобитних та глиновалькованих (на Правобережжі) помешкань. Навіть у багатій на ліси Закарпатській Верховні на початку XX ст. бідніше населення споруджувало хати з вальків.

У народному будівництві використовували і комбіновані матеріали - камінь, глину, соломку. Фундамент і стіни до вікна виводили з каменю, а решту стін — з глиносоломи.

На Полтавщині були житла, де стіни виведені знизу до половини турлучною технікою, а вище складені з вальків або вибиті з глини. Вікна, як правило, споряджали наличниками, що мали спочатку практичне значення — утеплювали стіну, а пізніше - декоративне. Віконниці і наличники часто прикрашали різьбленням, фарбували різними кольорами. Віконниці були характерними для Лівобережжя, де часто дули сильні вітри. У курних хатах вікна мали прямокутну або трохи видовжену форму і дуже невеликі розміри. Рами встановлювалися наглухо з зовнішнього боку хати, а рухомі, так звані волокові — з внутрішнього.

Розміщення дверей у народному житлі має твердо встановлену традицію, створену віковим досвідом, яка виходить з принципу зручної та доцільної організації житлових допоміжних приміщень. У старій хаті здебільшого були одні зовнішні входні двері в сіни (з головного фасаду). Їх звичайно розташовували ближче до дверей, що ведуть з сіней в житлове приміщення. В деяких районах Лівобережної України та Карпат робили в сінях ще одні двері, що вели в город чи в господарський двір,— чорний хід. Ширина зовнішніх дверей дорівнювала 0,8—0,85 м, що характерно для одностулкових дверей, які масового поширення набули у старому селянському житлі. Висота дверей дорівнювала 1,60—1,70 м. Двері з сіней в житлове приміщення розташовувались ближче до фасадної стіни.

В курних хатах, одностулкові двері мали прямокутну форму, а на Бойківщині — трапецієвидну форму, яка побутувала також у центральних районах України.

Для підтримки стелі робилися сволоки: один (у старих хатах), два чи три. Клалися вони уздовж або впоперек хати. Часто під два чи три поперечних сволоки підводили один повздовжній. У Карпатах більш відомі тільки повздовжні сволоки. Поверх сволока накладались врозбіжку і щільно один до одної дошки або плахи. На них настеляли очерет або соломку, поверх того насипали попіл або пісок і накладали шар глини.

У степовій зоні, на Поліссі зустрічалася стеля негоризонтальна («горбата») — два схили, що сходилися вгорі на сволоку під певним кутом. Дах на кроквах був традиційним. Крокви врубувались у верхній вінець стіни.

На кінець XIX ст. поширився прийом закріплення кроків у поперечні балки типу поперечних сволоків, тому кількість кроків відповідала кількості балок. Існував ще прийом (зокрема, у Карпатах): на виступи сволоків клали повздовжні балки («платви»), куди врубували крокви. Утворений від цього виступ даху підбивали дошками. На Поліссі зустрічались дахи, що підтримувалися сохами, які вкопували у землю з зовнішнього боку стін. На соху клався сволок, а на нього — крокви, вони утримувалися за допомогою вбитих «тиблів».

Найпоширенішим покрівельним матеріалом була солома. Її зв'язували у різноманітні снопики («сніпки»). Це — найдешевший матеріал. Уступи даху також викладка високого гребеня були розповсюджені на Правобережжі та в західних областях України. Вони не тільки захищали дах від протікання, але відігравали декоративну роль.

Покрівля зверху притискала жердинами, кріпленими на зразок крокі («кізлини»). У Карпатах використовували для покриття будівель драниці та гонти, на Поліссі — солому.

Ще в період феодалізму в селянських хатах з'явився комин — прибудова біля печі у вигляді ковпака призматичної чи іншої форми, де збирався дим, який відводився у димохід («димар») через отвір, зроблений у стіні («каглу»). У східних слов'ян комин, як правило, був закритий. На Правобережжі та в західних областях України поряд із закритим був поширений відкритий комин, подібний до підвішеного коша.

Димар виплітали з лози та обмазували глиною або збивали з дощок, мурували з каменю, цегли. Він мав призматичну форму з розширенням внизу, встановлювався на землі або підвішувався на рівні димовідвідного отвору в стіні. Був поширений димар, що спирався на стіни сіней і на балку, покладену вздовж них, та звужувався догори. У курних хатах дим виходив через спеціальні отвори (димники), залишені в стелі, напівкурних — через каглу на горище. Зверху димар перекривався «шапочною» з дощок на зразок двосхилого куреня. Такі перекриття мали різні конструкції. Вони ставились з метою захисту димаря від опадів.

На Україні побутував найбільше чотирисхилий дах, на півдні зокрема — двосхилий. У XX ст. під впливом міста двосхилий дах почав витісняти чотирисхилий. У степовій частині існували дахи із зрізаним зверху фронтоном, тобто зверху трохи залишилося торцевої сторони чотирисхилого даху, а нижче робився фронтон. Цей прийом поширився і на інші регіони. Фронтони будівель оздоблювались у вигляді кінських голів, птахів і т. д. Привертають увагу призьби, подібні до земляної лави. Вони робилися з дерев'яних дощок з утепленою засипкою на рівні двох вінців зрубу перед фронтальною стіною житлової кімнати.

Спорудження на садибі різних господарських будівель передусім зумовлювалося економічним станом сільського господарства. Заможні селяни мали різноманітні за призначенням просторі господарські будівлі із якісного матеріалу, а для бідніших селянських верств характерна мінімальна кількість будівель і застосування дешевих матеріалів.

На організацію плану житла, а також його об'ємно-просторової композиції до певної міри впливали Прибудови до приміщень для худоби, зокрема у гірських районах Карпат, де до тильної частини будинку, а інколи з боків прибудовували вузькі, часто на всю довжину стіни приміщення (притули) для тварин. Вони мали меншу висоту, ніж житло, що давало змогу перекривати їх звисом даху будинку не змінюючи нахилу.

В архітектурі народного житла є певний привідний мотив, який впливає на зовнішній вигляд будинку. Так у східних, північно-східних регіонах України провідним мотивом були вікна з віконницями. У лівобережних, лісостепових районах, зокрема в Карпатах, провідний мотив — різноманітні прийоми галерейок, або веранд, на півдні — фронтонів двосхилих дахів, які були обернуті до вулиці. У багатьох районах звертали увагу на площину стін, застосовуючи для цього різні прийоми пластичної обробки, розпису, фактурування, оздоблювали вхід тощо.

Застосування різних будівельних матеріалів і конструкцій позначилося на прийомах пластичної обробки стіни, влаштуванні пілястрів, карнизів, поясків тощо, характерних для жителів лише частини правобережних районів, деяких південно-західних і південних районів України. Площину стіни звичайно фарбували в інтенсивні сині або зелено-сині тони, а всі виступаючі елементи залишали білими. Різні побутові смаки та традиції зумовили значною мірою прийоми фарбування, білення стін і деталей житла.

У північних та гірських районах, де будували житло з рубленими стінами, їх не фарбували, а щоб захистити стіну і забезпечити тепловий режим, особливо взимку, шви стін законопачували мохом, а потім обмазували розчином з глини і вапна. В деяких районах розчином з глини змазували торці колод зрубу і шви між вінцями фарбували, найчастіше в білий або синій колір, торці колод — у чорний, жовтий. Дверні та віконні пройоми обводили однією чи кількома кольоровими смужками.

Таким чином, фарбування зрубної або каркасної стіни має багато варіантів та художніх прийомів. Окремі райони і навіть села мають часто свою, типову для них улюблену кольорову гаму, вироблену внаслідок тих чи інших умов і причин, здебільшого внаслідок використання місцевих барвників. Однак на Україні стіни житлових приміщень фарбувалися переважно у білий колір. Кольоровими орнаментами, композиціями на бічних і напільних стінах розписувалися житлові приміщення в Одеській, Вінницькій та Чернівецькій областях.

Своєрідний характер настінного розпису житлових будинків на Лемківщині, де зовнішні стіни рублених будинків спочатку обмазували нафтовою ропою або покривали фарбою, яку одержували з перепаленої глини, потім фарбували у світлі тони. Робили розпис здебільшого білим. Найтипівіше розміщення розпису — на торцях вінків зрубу, а також довкола дверних і віконних прорізів. Повсюди на Україні фарбували нижню частину призьби, для чого використовували переважно кольорові глини.

Основні господарські будівлі українського селянства — клуні, призначені для зберігання снопів збіжжя, соломи, а також молотьби. На

півночі це були звичайні сараї, Інколи з навісом типу ганку біля входу. В інших місцевостях споруджувалися будівлі з низькими стінами, широкими і високими в'їзними дверима-воротами, високим, найчастіше чотирихилим дахом на ключинах-кроквах, що лежали у верхній частині на сволоку, який підтримували поставлені в ряд сохи.

У північних та західних областях України стіни клуні зводилися з дерева у зруб, закидку, в лісостеповій смузі — з плоту, інколи з обмазкою, а також з глиносоломи. У степовій частині клунь не було, там хліб молотили під відкритим небом.

Для великої рогатої худоби та коней будували стайні, розмір яких залежав від кількості худоби. Для відгодівлі свиней використовувався саж, невелика зрубна будівля, переважно з конічним дахом, піднята над землею на стояках, а для овець — кошари. Особливе місце посідали обороги — підняті на чотирьох жердинах шатрові перекриття («шапки») — під ними складали сіно. Внизу обороги інколи використовувалися як склад, або сарайчик. У районах, де вирощували кукурудзу будувалися кочинці.

Серед господарських споруд чільне місце посідає комора, призначена переважно для зберігання зерна. Здебільшого комори розташовували біля хати. В них, як правило, настеляли дерев'яну підлогу вище рівня Землі, зводили стелю. Подекуди комори робили з каменю, а іноді вони мали каркасну конструкцію з заповненням глиновальками. Комори були з галереями і без галерей. Галерея, або навіс, а також нижній майданчик, робилися шляхом випускання верхніх та нижніх колод і служили для зручності навантаження і розвантаження зерна.

З метою збереження овочів, молочних та інших продуктів споруджувалися погребі у вигляді ями, перекритої на рівні ґрунту плоским дахом з настилу жердин і тонкого дерева, соломи або очерету, які зверху засипали землею. Для входу залишали отвір, що закривався дошками. Над ямою розташовували «погрібник» — найчастіше звичайний трисхилий курінь. Найскладніший погрібник — це споруда, яка нагадувала комору, навіть з галереєю. Погрібники будували з дерева, мурували з каменю.

Колодязі, криниці. Найпоширеніший був колодязь, що мав зруб, опущений в землю. У колодязі з високим рівнем ґрунтової води опускали в землю кадовби з дерева або заплітали пліт. Колодязь, який мав нижчий рівень ґрунтових вод, обкладався дерев'яними балками або мурувався з каменю. Зруб мав чотирикутну, шестикутну та округлу форму, коли він був камінним. Над зрубом будувався навіс, що міг спиратися на верхні кінці зрубу або стовпи. У першому випадку дах навісу при багатокутному зрубі робили багатосхилий, при чотирикутному та круглому — двосхилий. Для набирання води ставили важіль — «журавель» або застосовували коловорот.

ІНТЕР'ЄР

Планування селянського житла XIX—початку XX ст.— це продовження планування жител ранніх часів. Найбільш проста і стародавня була однокамерна хата, де житлове приміщення поєднувалось з кухнею і мало вхід безпосередньо знадвору. На кінець XIX ст. таке житло збереглося

на півночі України та Гуцульщині (*бурдей*). Де-не-де зберігся двокамерний тип: хата + сіни. Пізніше до нього почали прибудовувати комору. Таке трикамерне житло збереглося до ХХ ст. Комору влаштовували або у вигляді самостійного приміщення, на ділянці, прибудовували її до хати, або для неї відгороджували половину сіней. На основі цього планування виникло ще два типи: сіни + кімната + кухня + житлове приміщення + комора з сіней і сіни + житлова кімната + кухня + житлове приміщення + комора з сіней. Однак незважаючи на деякі якісні зміни в плануванні житла, тобто виділення так званої чистої кімнати — світлиці, майже до ХХ ст. у селах переважала одна житлова кімната. Житлове помешкання в комплексі мало велике значення, тому що в ньому зосереджувалось усе життя сім'ї. Взимку в хаті виконували найрізноманітніші роботи, в морози, крім людей, знаходили притулок дрібні свійські тварини. Тут відбувалися хрестини, весілля, похорони.

Архітектурне вирішення житла звичайно будується на контрастних співвідношеннях окремих елементів: деталей стосовно один до, одного або якої-небудь частини щодо цілого. Внутрішнє планування інтер'єру — одна з найстійкіших етнографічних ознак і визначається такими показниками, як розташування печі біля входу за напрямком, куди повернуті челюсті печі. На Україні майже повсюдно піч, яка знаходилась в правому чи лівому куті, челюстями повертали до поздовжньої фасадної стіни і тільки на Лемківщині — до вузької причілкової стіни.

Найбільш старовинним типом була піч-камін — *курна піч*. Її розташовували між задньою і сінешньою стінами хати, поряд з входом в житлове приміщення, і водночас конструктивно пов'язували зі зрубом. Розміри печі становили 1,60— 2,0 м довжини, 1,8—2,20 м ширини, висота разом з припічком дорівнювала 1,00—1,20 м. Пізніше на зміну курній печі, не зв'язаній з димоходом, прийшла так звана *руська піч* з прибудованою грубою або окремо стоячим стояком, що відділяла спальне місце від кухні.

Житлове приміщення ніби розділялось на три частини і кожна з них виконувала певні функції. Це сприяло правильній організації приміщення і раціональному використанню площі. Біля входу завжди розміщувалась піч, де виконували різну роботу (приготування їжі, корму для худоби). Напроти входу розташовували парадну, найбільш освітлену частину помешкання (покуття). Біля печі, під типовою стіною, в найтеплішій частині приміщення знаходилося місце для відпочинку (лави, ліжка), а коло дверей — мисник або шафа для посуду.

Оздоблення інтер'єру в кожному етнографічному регіоні мало свої особливості. В селах Дніпропетровської, Хмельницької, Вінницької, Одеської та інших областей особливу увагу приділяли оздобленню виристої печі, застосовуючи ліпний орнамент, настінний розпис. З початку ХVІІІ ст. у помешканнях заможних селян Чернігівської, Харківської, Полтавської областей та на Гуцульщині піч облицьовували розписними або рельєфними кахлями.

В оздобленні інтер'єру житла велику роль відіграє оформлення стін і стелі. Стіни здебільшого фарбували у світлі кольори, але стелю завжди

залишали білою. На Гуцульщині та Бойківщині стіни та стелю не штукатурили і не білили: балки, стеля мали природний колір дерева, прикрашений різьбленням по дереву та декоративними тканинами. Сволоки прикрашали декоративною різьбою. У Хмельницькій, Вінницькій, Одеській та інших областях його після побілки розписували, в інших регіонах — тільки білили. Віконні рами, підвіконня і двері в старому помешканні фарбували в темні кольори або під колір натурального дерева.

В інтер'єрі старого житла значне місце посідали меблі, які закріплювали назавжди. Лави встановлювались на стовпчиках, вкопаних у долівку, або на спеціальних виступах у глинобитних стінах. Постійне місце мали нари для снання. Над вхідними дверима та вікнами робили полиці, що закріплювали наглухо, вздовж тильної стіни підвішувалась жердина, на яку вішали одяг.

Замість стола в старому житлі переважно використовували скриню. Згодом, зі зміною планування, лави робили переносними і коротшими (*ослін*), а мисник, який спочатку мав вигляд двох Полиць, тепер нагадував невелику шафу. У старому селянському помешканні меблі оздоблювали, причому особливу увагу приділяли скрині, де зберігався посаг та цінний одяг. На Лівобережній Україні основним прийомом оздоблення скрині був розпис — яскраві вазони, а також металеві поковки. У селах Карпат скриню прикрашали різьбленням по дереву, мотиви якого були спільними для оздоблення сволока, дверей, ліжка тощо.

Полиці в хаті здебільшого спиралися на дерев'яні різьблені кронштейни у формі голови коня (коника) або голуба. Самі полиці також декорували різьбленням. Обробляли і мисник — його розписували (Київська, Черкаська області).

В інтер'єрі старого селянського житла використовували побутову кераміку — миски, глечики, куманці тощо. З усіх видів керамічного посуду особливо популярними були миски, які стояли рядами на відкритих полицях мисника або намисника. Інтер'єр прикрашали різноманітними декоративними тканинами, ряднами, ліжниками, килимами, вишивками, рушниками та ін.

Велику увагу приділяли розміщенню в куті лицевої стіни і стіни напроти дверей ікон, виконаних народними майстрами на дереві, полотні, склі.

Вже на початку ХХ ст. у конструкціях та оформленні меблів відчувається тяжіння до міських форм, що безпосередньо пов'язане з тими змінами, які відбувалися в суспільному розвитку. Народні майстри почали пошуки досконаліших конструктивних рішень меблів, їх форми окремих деталей. У 20—30-х роках ХХ ст. під впливом фабричного виробництва сільський інтер'єр поповнюється художніми тканинами, іншими промисловими виробами.

Незважаючи на традиційність, а тому певною мірою консервативність народних форм житла, його оздоблення, сільський інтер'єр безперервно змінювався. Це було особливо помітним тоді, коли умови життя сільського населення, а тому і їх вимоги до житлових умов вступали у протиріччя з іс-

нуючими типами народного помешкання і їхнє місце зайняли сучасні форми інтер'єру, повністю або частково наближені до міських.

ЛІТЕРАТУРА З ДИСЦИПЛІНИ „ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ”

- 1.Юрій М.Ф. Соціологія культури: Навч. пос. – Кондор, 2006. – 302 с.
- 2.Матвеев С.О., Лясота Л.І. Економічна соціологія: Підручник. – Суми. Університет книга, 2006. – 184 с.
- 3.Мала енциклопедія етнодержавства НАН України. Ін-т-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.
- 4.Данилюк А.Г. Шляхами України: Етнографічний нарис. – Львів: Світ, 2003. – 256 с.
- 5.Оніщенко І. Основи етнодержавознавства. – К.: Європейський ун-т, 2003. – 168 с.
- 6.Етнонаціональна структура українського суспільства. – К.: Наукова думка, 2004. – 344 с.

Навчальне видання

Методичні вказівки до самостійної роботи
з дисципліни „Етносоціологія” для студентів денної форми навчання
спеціальності 054 «Соціологія»

Укладач:

д.і.н., професор С.П.Донченко

Підписано до друку _____ 2016 р.
Формат 60x84 1/16. Обсяг _____ др.арк.
Тираж _____ екз. Заказ № _____
51918, м. Дніпродзержинськ
вул. Дніпробудівська, 2